

Liefde op het Tweede Gezicht: Een Evaluatieonderzoek naar het Lesprogramma 'Liefde is...'

Niels W.J.T.H. de Vos

5502292

Maatschappelijke opvoedingsvraagstukken, Opleiding pedagogiek, Universiteit van Utrecht

21-06-2015

Masterthesis

Stageplek   Spirit, Amsterdam
Begeleidend docent: Dr. Paul Baar
Begeleider Spirit: Drs. Carolien Konijn
Tweede beoordelaar: Dr. Monique van Londen

Abstract

Sinds 2010 wordt het uit vier lessen bestaande voorlichtingsprogramma "Liefde is..." gegeven op het voortgezet onderwijs in Amsterdam. Het programma is ontworpen door het seksespecifiek expertisecentrum Qpido, onderdeel van jeugdzorginstelling Spirit, om bij te dragen aan de seksuele gezondheid. In dit onderzoek is een potentiële effectiviteitsanalyse uitgevoerd middels een documentanalyse. Tevens is een procesevaluatie uitgevoerd met een online vragenlijst voor de voorlichters en een vragenlijst voor de leerlingen. Ten slotte is een effectiviteitsanalyse uitgevoerd op vragenlijsten die leerlingen voor en na de lessen hebben ingevuld. Het programma blijkt niet hoog te scoren op potentiële effectiviteit. Vooral op het gebied van risicofactoren schiet het programma te kort. Uit de procesevaluatie kwam naar voren dat de implementatie in alle fasen voldoende succesvol is gelopen. Uit de analyse van de vragenlijst is gebleken dat de jongens significant hoger scoorden op seksuele interactiecompetentie en kennis. De meisjes scoorden alleen hoger op kennis; zij scoorden al hoog op seksuele interactiecompetentie tijdens de voormeting. Deze resultaten vormen een aanwijzing dat het lesprogramma een positieve invloed heeft op de seksuele gezondheid. Naar aanleiding van de resultaten zijn een aantal aanbevelingen geformuleerd.

Kernwoorden: seksuele voorlichting, seksuele interactiecompetentie, Liefde is...

Abstract

Since 2010 high school students in Amsterdam follow the education program, consisting of four lessons, 'Liefde is...' (Love is...). The program is written by the expertise centre Qpido, part of youth care institution Spirit, to contribute to the sexual health. In this study a potential effectiveness analysis was carried out through a document analysis. Also a process evaluation was carried out with an online questionnaire for educators and a questionnaire completed by the students after the lessons. Finally, an effect analysis was conducted based on the surveys among students before and after completing the program. Results show that the program does not comply to all the methodological conditions for potentially effectiveness. A thorough description of the risk factors is especially lacking. The process evaluation showed that the implementation in all phases has been sufficiently successful. The analysis of the questionnaire showed that boys scored significantly higher on sexual interaction skills and knowledge. The girls only scored higher on knowledge, but scored high on sexual interaction skills at baseline. These results indicate that the curriculum has a positive effect on sexual health. A number of recommendations have been made based on these results.

Keywords: sex education, sexual interaction competence, Liefde is... (Love is...)

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Liefde op het Tweede Gezicht: Een Evaluatieonderzoek naar het Lesprogramma 'Liefde is...'

In 2012 heeft Rutgers WPF en Soa Aids Nederland een groot onderzoek uitgevoerd naar de seksuele gezondheid van jongeren in Nederland (Graaf, Kruijer, Acker, & Meijer, 2012). Een groep van 9000 representatieve jongeren heeft daarvoor een digitale vragenlijst ingevuld. De onderzoekers concludeerden dat de Nederlandse jeugd relatief vrij hoog scoort op kennis en veilig vrijen, maar grensoverschrijdend seksueel gedrag komt nog te vaak voor. Zeventien procent van de meisjes geeft aan wel eens gedwongen te zijn seksuele dingen te doen die zij eigenlijk niet wilden. Tweeëntwintig procent van de meisjes zegt dat ze achteraf eigenlijk nog even had willen wachten met de eerste keer geslachtsgemeenschap. Uit het onderzoek blijkt tevens dat de kennis van seksualiteit, voortplanting en SOA's is op een aantal punten matig is. Bovendien is het percentage jongens dat naar pornografie kijkt vrij hoog (73%). De grote hoeveelheid pornomateriaal op het internet laat een verkeerd beeld zien van de werkelijkheid (Gijs, Gianotten, Vanwesenbeeck & Weijenborg, 2009). Seksueel risicovol gedrag heeft maatschappelijke gevolgen. Onder andere het overbrengen van SOA's, het seksueel overschrijden van grenzen en tienerzwangerschappen brengen persoonlijk leed en kosten voor de maatschappij met zich mee.

Cultuur, tijd en plek hebben grote invloed op hoe mensen tegen seksualiteit aankijken, evenals hoe mannen en vrouwen met elkaar omgaan (Wouters, 2005). Vanaf de middeleeuwen zijn de menselijke instincten, zoals seksueel gedrag, meer en meer beperkt door normen en waarden die verfijnden. Menselijke instincten werden steeds meer verafschuwd en de sociale controle nam toe. Zelfbeheersing werd een grotere voorwaarde voor sociaal 'succes' (Van Krieken, 2001). In de moderne samenlevingen is na de seksuele revolutie een grote seksuele vrijheid ontstaan. Ook Nederland wordt gezien als een land van grote seksuele gezondheid en seksuele vrijheid (Weaver, 2005). Het toestaan van experimenteren, meer zelfbeschikking, het toestaan van verschillende relatievormen tussen mannen en vrouwen en de hedonistische benadering van seksualiteit in de media en commercie zijn daarbij het gevolg (Gijs et al., 2009; Wouters, 2005). De meest recente ontwikkelingen zijn het grote aanbod van seksualiteit in de media en op het internet zowel informatief als wel erotisch en pornografisch. Het losser worden van het seksuele moraal is volgens de socioloog Elias alleen mogelijk in gemeenschap waar ieder individu wordt afgeremd door zelfbeheersing (Van Krieken, 2001).

In de westerse samenlevingen hecht men naast seksuele vrijheid veel waarde aan seksuele gezondheid, seksuele rechten en wetenschappelijke kennis over de seksuele levensloop. In deze studie wordt de definitie van Gijs et al. (2009) gebruikt voor 'seksuele

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA ‘LIEFDE IS...’

gezondheid’. Deze definitie is onder andere gebaseerd op de definitie van de Wereld Gezondheidsorganisatie. Seksuele gezondheid omvat:

- “(a) adequate kennis, individueel zelfbewustzijn en acceptatie,*
- (b) een overeenstemming tussen seksueel gedrag, persoonlijkheid en zelfbeeld,*
- (c) vaardigheden om intieme relaties te kunnen aangaan, om open en expliciet over seksuele behoeften, verlangens en grenzen te kunnen communiceren, en om op een bevredigende manier seks te hebben,*
- (d) respect voor, en acceptatie van, individuele verschillen en seksuele diversiteit en de seksuele rechten van ieder mens, en*
- (e) het verschoond zijn van ongewenste zwangerschap, soa en hiv, discriminatie en alle vormen van seksueel geweld.”(p. 217)*

Internationaal opgestelde rechten beschermen de vrijheid om zelf te kiezen wat een individueel doet op het gebied van seksualiteit en relaties. Bovendien heeft men recht op goede gezondheidszorg en voorlichting op het gebied van seksualiteit om zich te beschermen tegen de negatieve consequenties van seks (Gijs et al, 2009).

Sinds de 2^e wereldoorlog is de seksuele voorlichting in Europa en Amerika breder geworden. Daarvóór lag de focus vooral op het tegengaan van seks voor het huwelijk en seksueel overdraagbare aandoeningen. Naast de algemene seksuele en relationele vorming en voorlichting over de risico’s, is er sinds de jaren negentig meer aandacht gekomen voor seksuele intimatie en geweld. Jongeren wordt nu ook geleerd om zelf een mening te vormen over seksualiteit en er is aandacht voor assertiviteit (Reiss, 1995). Een reden voor verbreding is dat het aanleren van kennis weinig zin heeft als iemand niet assertief is. Bovendien blijkt dat de in Amerika veel gebruikte ‘abstinenceonly-until-marriage’ (AOUM) programma’s niet effectief zijn (Schalet et al, 2014).

Zijn normen en waarden tegenover menselijk gedrag vroeger verspreid via etiquetteboekjes (Elias, 1987), tegenwoordig gebeurt dat ook via scholen. In de wet staat dat op elke school in Nederland verplicht seksuele voorlichting gegeven moet worden met aandacht voor seksualiteit en de seksuele diversiteit (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2011). Eén van de eerder genoemde seksuele rechten is het recht op voorlichting met het oog op een goede seksuele gezondheid. Daarbij moet de voorlichting zich niet alleen richten op de risico’s van seksualiteit, maar ook de positieve waarden en rechten (Gijs et al., 2009).

In de inleiding blijkt dat er nog veel te winnen valt op het gebied van seksuele gezondheid. Om de seksuele gezondheid te vergroten en het voorkomen van seksueel risicogedrag bij jongeren is het lesprogramma ‘Liefde is...’ 5 jaar geleden ontwikkeld door Qpido: het seksespecifiek expertisecentrum van de Amsterdamse jeugdhulporganisatie Spirit (Qpido, 2014a). Qpido houdt zich bezig met alles omtrent relaties en seksualiteit. Trainers

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

werkzaam bij Qpido voeren de lessen uit. Op dit punt is de voorlichting uniek. Bij een bekende andere seksuele voorlichting in Nederland, die ook in de NJI database staat, 'lang leve de liefde' (NJI, 2013), wordt de voorlichting door docenten gegeven. De docenten krijgen echter weinig les tijdens hun opleiding in het bespreken van seksualiteit en relaties en niet alle docenten bezitten de juiste competenties (Timmerman, 2009; Bongardt, Mouthaan, & Bos, 2009). Anders dan veel Amerikaanse voorlichtingsprogramma's richt 'Liefde is...' zich niet op alleen de risico's of op onthouding, maar is het een breed lespakket gericht op relationele en seksuele vorming.

'Liefde is...' heeft als doelgroep kinderen in de onderbouw van het reguliere Nederlandse voortgezet onderwijs. Het lesprogramma bestaat uit 4 lesblokken van twee lessen en is verspreid over 4 weken. De leerlingen leren tijdens de lessen praten over seksualiteit, leren bewust te worden van eigen gevoelens en waarden, leren grenzen aan te geven en te respecteren, en leren hoe gezonde relaties werken. De lessen worden gescheiden gegeven aan de jongens en meisjes. Uit het onderzoek van Graaf et al. (2005) blijkt dat meisjes vaker zijn gedwongen bij de eerste geslachtsgemeenschap (3,3%) dan jongens (0,2%). Tevens blijkt dat 7% van de meisjes wel eens geslachtsgemeenschap heeft gehad tegen haar wil in vergelijking met 2% van de jongens. Omdat meisjes vaker seksuele grensoverschrijding hebben meegemaakt wordt in het lespakket voor meisjes meer aandacht besteed aan het herkennen en bewaken van je eigen grenzen en worden foute vriendjes en loverboys besproken. Bij de jongens wordt extra aandacht besteed aan het respectvol omgaan met vrouwen (Qpido, 2014a).

De voorlichting moet resulteren in een vooruitgang van de seksuele gezondheid, oftewel gezondheidsbevordering. Het lesprogramma 'Liefde is...' valt daarmee in de categorie preventieve voorlichting (Brug, Assema & Lechner, 2012). Het lesprogramma wordt gegeven aan leerlingen in Amsterdam op verschillende schoolniveaus, echter is het programma wel op maat gemaakt voor jongens en meisjes en is zodoende een selectieve preventie.

De algemene doelstelling van deze thesis is het evalueren van 'Liefde is...' om verbeterpunten te formuleren voor het verder evidence-based door ontwikkelen van dit programma. Door een systematische analyse wordt er inzicht verkregen in de opzet, uitvoering en effectiviteit van 'Liefde is...'. Soortgelijk onderzoek naar het lesprogramma 'Liefde is...' is nog niet uitgevoerd. Evaluatieonderzoek van "Liefde is..." is nodig om verschillende redenen. Allereerst is er onderzoek nodig om te verantwoorden dat het programma alleen positieve en effectieve invloeden heeft. De tweede reden heeft te maken met 'resources'. Er wordt door Spirit en de scholen/gemeente tijd en geld gestoken in 'Liefde is...'. Dit kan alleen verantwoord worden als blijkt dat het lesprogramma ook daadwerkelijk nut heeft. De derde reden is het meer

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA ‘LIEFDE IS...’

evidence-based maken van het programma om het programma uiteindelijk te laten erkennen door het NJI en in de database komen van effectieve interventies. Vanaf 1 januari 2015 is de nieuwe jeugdwet ingegaan en daarin is meer aandacht gekomen voor het gebruik van evidence-based methodieken (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport & ministerie van Veiligheid en Justitie, 2013).

De algemene vraagstelling in deze thesis luidt: *Wat is het (potentiële) effect van het seksuele en relationele lesprogramma ‘Liefde is...’ op de seksuele gezondheid van jongeren op middelbare scholen in Amsterdam?* Deze vraag is onderverdeeld in een aantal onderzoeksvragen op basis van de algemene voorwaarden voor effectiviteit van Baar, Wubbels en Vermande (2007) (Tabel 1).

Tabel 1. Algemene methodische voorwaarden voor effectiviteit (uit Baar et al., 2007).

Model voor Planmatige Gezondheidsvoorlichting <i>Green en Kreuter (2005)</i>	Intervention Mapping Protocol <i>Bartholomew et al. (2006)</i>
1. Sociale en epidemiologische analyse 2. Analyse van risicofactoren 3. Bepalen van determinanten van gedrag	
(Interventieontwerp) →	4 Specifiek en operationeel geformuleerde doelen 5 Op theorie en praktijkervaring gebaseerde methodiek
(Implementatie) (Evaluatie) ←	6 Implementatieprotocol 7 Evaluatieplan

De effectiviteitspotentie kan hoger worden ingeschat naarmate er meer algemeen methodisch voorwaarden terugkomen in het programma. Met andere woorden, de kans wordt groter dat de interventie in de praktijk doet waarvoor het programma ontwikkeld is: het vergroten van seksuele gezondheid. Of het lesprogramma “Liefde is...” (potentieel) effectief is in het vergroten van de seksuele gezondheid is moeilijk in te schatten. Het programma draait al een aantal jaar, is doorontwikkeld en Qpido heeft veel ervaring en kennis op het gebied van seksualiteit en relaties. Daarentegen is dit de eerste training die Qpido heeft ontworpen voor middelbare scholen.

Interventieontwerp

De eerste onderzoeksvraag van deze studie is: *wat is de potentiële effectiviteit van het interventieontwerp van het seksuele en relationele lesprogramma ‘Liefde is...’?* Voor zowel de ontwikkeling als implementatie van een interventie is een gestructureerde aanpak noodzakelijk om de kans van slagen zo groot mogelijk te maken. Twee modellen voor een ‘evidence and theory-based’ ontwikkeling van een interventie zijn het planningsmodel van Green en Kreuter

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

en het 'Intervention Mapping' protocol van Bartholomew, Parcel, Kok en Gottlieb (2006, aangehaald in Baar et al., 2007). Baar et al. (2007, p. 75) hebben een combinatie gemaakt van punten uit beide modellen en deze samengevoegd in één schema (Tabel 1). Deze criteria komen grotendeels overeen met het criterium 'theoretisch goed onderbouwd' van het NJI (<http://www.nji.nl/nl/Databanken/Databank-Effectieve-Jeugdinterventies>)

De kwaliteit van de opzet en methodiek is van belang bij de potentiële effectiviteit (stap 1 t/m 7 in Tabel 1). Hoewel het voldoen aan deze methodische voorwaarden voor effectiviteit een grotere garantie kan zijn voor een succesvolle interventie, moet de werkelijke effectiviteit middels empirisch onderzoek onderzocht worden (onderzoeksvraag 3). De verwachting is dat de effectiviteitspotentie niet hoog ingeschat kan worden. Bij Qpido is veel kennis over seksueel gedrag en relaties en de methodiek is opgesteld met inbreng van ervaringen uit de praktijk, maar Qpido had bij het ontwikkelen van 'Liefde is...' nog weinig ervaring met het ontwikkelen van lesprogramma's voor het voortgezet onderwijs.

De implementatie

De tweede onderzoeksvraag van deze studie is: *hoe krijgt het lesprogramma 'Liefde is...' vorm in de praktijk?* Middels een procesevaluatie is naar een antwoord gezocht. Deze vraag heeft betrekking op de implementatie uit Tabel 1 (stap 6). Of de voorlichting ook wordt gegeven zoals beschreven in de handleiding van 'Liefde is...' is een belangrijke factor voor de effectiviteit (programma integriteit) (Daamen, 2013). Als een potentieel effectief programma goed wordt geïmplementeerd vergroot dat de effectiviteit. De definitie van implementatie, ook wel programma integriteit genoemd, is afkomstig van Stals (2012): "*Een procesmatige en planmatige invoering van een interventie met als doel dat de interventie duurzaam wordt uitgevoerd zoals bedoeld én dat de beoogde uitkomsten behaald worden*" (p. 8).

Stals (2012) heeft uit verschillende modellen voor een succesvolle implementatie vier essentiële fasen gehaald: verspreiding, adoptie, implementatie en borging. Tijdens de verspreiding raken de professionals op de hoogte van het bestaan van de interventie. Tijdens de adoptie gaan de professionals openstaan voor het gebruik van de interventie als ze positief tegenover het programma staan. Bij de invoering voeren de professionals de interventie ook uit. Bij de borging wordt het programma een onderdeel van werkwijze van de professionals. De verschillende fasen zorgen voor meerdere vragen, zoals hoe uitvoerig is het implementatieprotocol? Hoe wordt 'Liefde is...' aangeboden aan de trainers? Krijgen de trainers de benodigde ondersteuning en faciliteiten? Wordt er goed gemonitord? Is er de mogelijkheid om feedback te geven? Zijn de gebruikers en doelgroep tevreden met de interventie? (Rossi, Lipsey & Freeman, 2004). Het is lastig een verwachting uit te spreken over

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

de implementatie. Qpido is een professionele organisatie is en heeft ervaring op het gebied van lespakketten omdat zij meerdere trainingen aanbieden, maar het implementeren van een training voor middelbare scholen is nieuw voor Qpido.

Effectevaluatie

De derde onderzoeksvraag van deze studie is: *wat is de effectiviteit van het lesprogramma 'Liefde is...' op de attitude, kennis en seksuele interactiecompetentie bij de leerlingen?* De onderzoeksvraag heeft betrekking op het evaluatie onderdeel in Tabel 1 (stap 7). 'Liefde is...' is een vorm van primaire preventie met als doel het voorkomen van een gezondheidsprobleem en gezond gedrag te stimuleren (Brug, Assema & Lechner, 2010). (Seksueel) gezond gedrag is meervoudig gedetermineerd. Genetische, biologische factoren, persoonlijke motieven en ervaringen, en de sociaal-culturele context spelen een rol. Voorlichting heeft niet invloed op alle determinanten van gedrag (Gijs et al., 2009; Brug et al., 2010). Voor een effectieve voorlichting is het van belang te onderzoeken welke determinanten de meeste invloed hebben op het gedrag en welke determinanten het makkelijkst te veranderen zijn door het geven van voorlichting.

Vanwesenbeeck, Van Zessen, Ingham, Jaramazovic en Stevens (1999) hebben een seksuele interactiecompetentiemodel (Figuur 1) ontwikkeld op basis van een traditioneel model voor gezond gedrag: het ASE-Model. Dit laatste model stelt dat attitude, sociale invloed en eigen-effectiviteitsverwachting invloed hebben op de gedragsintentie (Brug et al, 2010). Het seksuele interactiecompetentiemodel is op dit principe gebaseerd, maar is meer gericht op seksueel en relationeel gedrag en de factoren die daarbij een rol spelen. Seksueel en relationeel gedrag speelt zich bij uitstek af tussen mensen en vaak is er juist bij seksuele interactie weinig controle van het individu over het gedrag (Vanwesenbeeck et al., 1999). De focus ligt daarom minder op het individu en meer op de interactie tussen mannen en vrouwen en is er aandacht voor de (verschillende) omstandigheden waarin het gedrag plaatsvindt. Elke situatie en partner vereist weer andere competenties. Deze competenties worden ook wel seksuele interactiecompetenties genoemd.

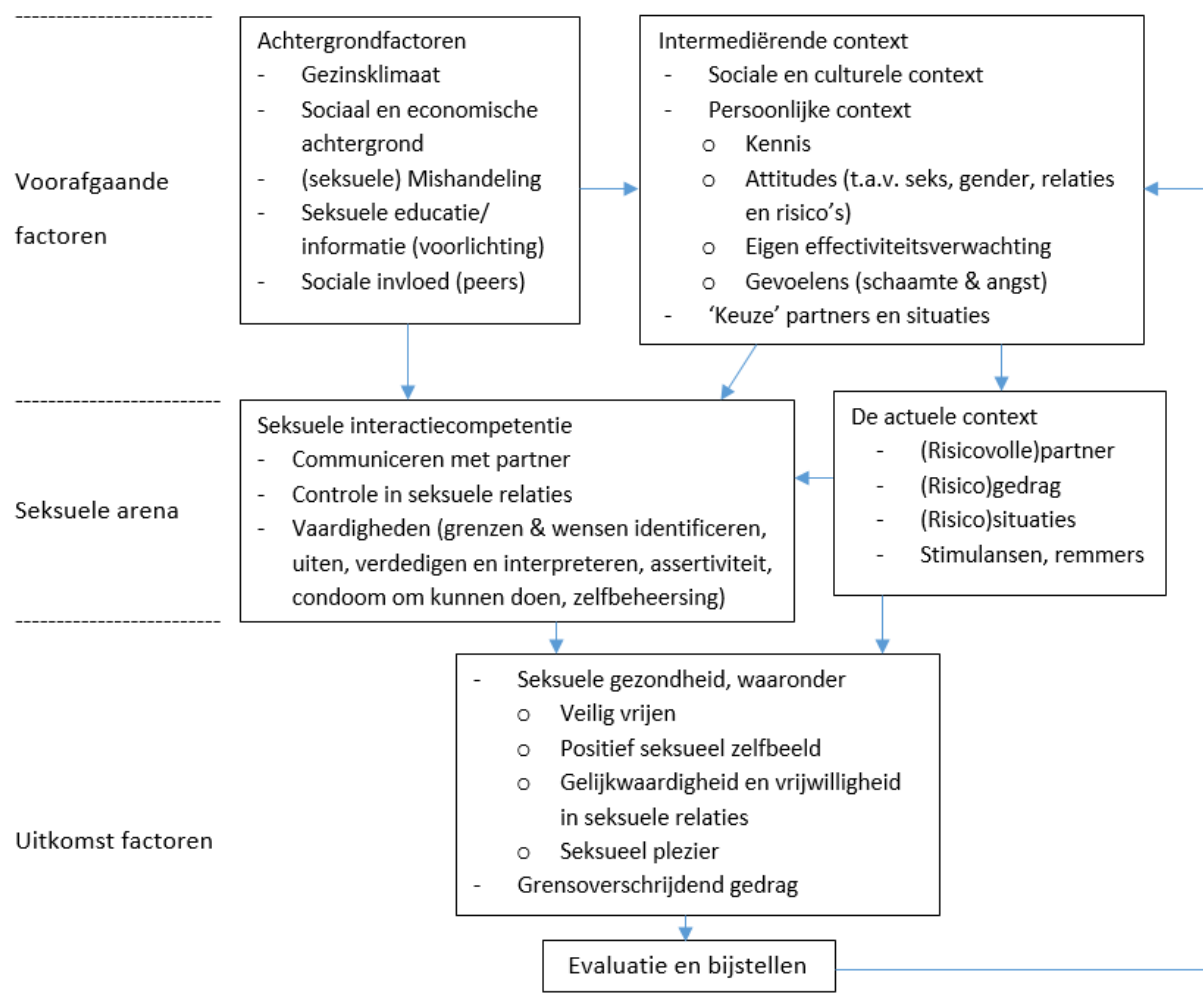
En hoge interactiecompetentie zorgt volgens het seksuele interactiecompetentiemodel voor een hogere seksuele gezondheid. Individuen met een hoge seksuele interactiecompetentie kunnen goed hun eigen seksuele behoeften identificeren (intrapersoonlijk), en kunnen seksuele wensen communiceren met hun partner en signalen van de partner met betrekking tot diens wensen en grenzen juist interpreteren (interpersoonlijk) (Gijs et al., 2009). Ook hebben zij de vaardigheid om persoonlijke doelen in (seksuele) interacties te halen waarbij tegelijkertijd een goede band blijft bestaan met de ander: *"a 'working consensus' between both partners in which*

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

both partners' goals are adequately represented." (Vanwesenbeeck et al., 1999, p. 28). Seksueel genot behalen terwijl je over de grenzen gaat van anderen (of je eigen grenzen) is met andere woorden een teken van een gebrekkige seksuele interactiecompetentie.

Figuur 1. Het 'Seksuele interactiecompetentiemodel' uit Vanwesenbeeck et al., 1999

In Figuur 1 is schematisch te zien dat verschillende factoren invloed hebben op de seksuele interactiecompetentie en de seksuele gezondheid. De achtergrondfactoren bestaan uit kenmerken, waaronder seksuele voorlichting, die invloed hebben op de competenties zich ontwikkelen. De intermediërende context is een cluster van factoren zoals attitudes, kennis, emotionele reacties op seksueel gedrag (waaronder angst en schaamte, bijvoorbeeld bij het gebruik van anticonceptie) en sociale invloeden. De achtergrondfactoren en de intermediërende context komen beiden invloed hebben op de interactiecompetentie en de actuele context. Deze situatie gebonden context wordt ook wel de 'seksuele arena' genoemd (Vanwesenbeeck et al., 1999). In deze context vindt het seksuele gedrag plaats en spelen factoren als de interactiecompetentie van de partner, macht, sociale controle en het eventuele gebruik van

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

verdovende middelen een rol. Afhankelijk van de interactiecompetentie en de actuele context is seksueel gezond gedrag of risico gedrag de uitkomst. Leerprocessen zoals evalueren, reflecteren en kennis vergaren hebben (indirect) invloed op de sociale competentie. Volgens Gijs et al. (2009) is dit een van de belangrijke aangrijpingspunten voor preventieprogramma's omdat risicogroepen vaak negatieve ervaringen opdoen.

Seksespecifieke kenmerken van het brein en genderrollen met bijbehorende normen zorgen voor verschillen tussen het gedrag en beleving bij vrouwen en mannen op het gebied van seksualiteit (Gijs et al., 2009). In de dubbele seksuele moraal wordt seksualiteit bij mannen positiever gezien dan seksualiteit bij vrouwen. Mannen winnen status door seksuele activiteiten ('macho') en vrouwen verliezen juist status ('slet'). Een ander element in de dubbele seksuele moraal is het beschouwen van vrouwen als passief (ondergaan) en mannen als actief (regelen) (Gijs et al., 2009; Vanwesenbeeck, 2009). Ondanks de verschillen blijkt uit een meta-analyse van Petersen en Hyde (2010) dat er vooral veel overeenkomsten zijn tussen mannen en vrouwen. Van de 30 opgenomen seksuele gedragingen en attitudes bleken er 20 nauwelijks te verschillen tussen mannen en vrouwen; op 4 punten was er helemaal geen verschil. Mannen rapporteerden wel meer seksueel gedrag en een tolerantere houding dan vrouwen. Er moet daarnaast rekening gehouden worden met de grote diversiteit binnen de twee geslachten (Vanwesenbeeck, 2009).

Door middel van een veranderingsonderzoek wordt beoogd de derde onderzoeksvraag te beantwoorden. Het effectonderzoek maakt daarbij gebruik van vragenlijsten die direct voor en na de lessen worden afgenomen. De vragen gaan over kennis, attitude en seksuele interactiecompetentie. Een uitgebreid beschrijving van de vragenlijsten is te vinden onder 'Methode'. De verwachting is dat de leerlingen op alle drie de determinanten hoger scoren op de nameting in vergelijking met de voormeting, omdat uit onderzoek blijkt dat jongeren in Nederland soms nog laag scoren op deze punten (Graaf et al., 2012) en alle punten aan bod komen tijdens de door professionele voorlichters gegeven lessen. Ook is verwachting dat de leerlingen op het vmbo meer vooruit gaan op kennis en seksuele interactiecompetentie dan kinderen op havo/vwo, omdat uit de studie van Graaf et al. (2012) blijkt dat leerlingen op het vmbo een groter gebrek aan kennis hebben en vaker grensoverschrijdend gedrag meemaken op seksueel gebied. Meisjes maken vaker grensoverschrijdende gedrag mee als slachtoffer en jongens vaker als dader (Graaf et al, 2012); dit wijst bij beide op een te lage seksuele interactiecompetentie. Of de lessen hetzelfde effect hebben voor de meisjes als voor de jongens is moeilijk in te schatten, omdat uit onderzoek blijkt dat naast verschillen er ook veel overeenkomsten zijn (Petersen en Hyde, 2010).

Methode

Type Onderzoek

Het uitgevoerde evaluatieonderzoek heeft gebruik gemaakt van een mixed-methodes onderzoeksmethode (Bryman, 2008). Het kwalitatieve deel bestond uit een casestudie design van 'Liefde is...' met een documentanalyse, observatie en een online vragenlijst. Het kwantitatieve deel bestond uit een veranderingsonderzoek met sekse en schoolniveau als onafhankelijke variabelen en de attitude, kennis en seksuele interactiecompetentie als afhankelijke variabelen gemeten door middel van voor- en nametingen. Tussen de voor- en nameting zat gemiddeld vier weken. Er is geen controlegroep door gebrek aan tijd en middelen voor deze masterthesis.

Participanten

Veertig trainers zijn via de mail en telefoon gevraagd een online vragenlijst in te vullen. Uiteindelijk hebben 27 trainers (Mleeftijd = 36 SD = 8.8, leeftijdsgroep: 24-57) met het onderzoek meegedaan. Van deze groep hebben 20 trainers de vragenlijst volledig ingevuld en 7 trainers gedeeltelijk. Van de 27 trainers geven 20 trainers les aan meisjes en 7 aan jongens.

De voor- en nametingen zijn ingevuld door leerlingen uit tweede en derde klassen afkomstig van 15 middelbare school klassen in Amsterdam. De vragenlijsten zijn in 2014 en begin 2015 ingevuld door Amsterdamse scholieren bij het krijgen van de 'Liefde is...' lessen. In totaal is de voormeting ingevuld door 630 meisjes en 598 jongens; de nameting door 583 meisjes en 561 jongens. In 465 gevallen bij de meisjes (Mleeftijd = 13.9 jaar SD = 1.02, leeftijdsgroep: 13-16 jaar) en 448 gevallen bij de jongens (Mleeftijd = 14.1 SD = .79, leeftijdsgroep: 13-16) zijn de voormeting en de bijbehorende nameting bij elkaar gevonden. In rest van de gevallen was er geen geboortedatum of naam vermeld op de voor- en/of nameting. De meerderheid van de leerlingen zat op het vmbo (68%); de rest op havo/vwo (32%). De steekproef is niet gerandomiseerd, maar een vorm van 'convenience sampling' (Bryman, 2008).

Onderzoeksinstrumenten

Beoordelingsschema met methodische voorwaarden voor effectiviteit. Om antwoord te kunnen geven op onderzoeksvraag 1 zijn de documenten van 'Liefde is...' systematisch geanalyseerd aan de hand van het schema met methodische voorwaarden voor effectiviteit (Baar et al., 2007)(Tabel 1). Per algemeen methodische voorwaarden zijn subcriteria geformuleerd, gebaseerd op Baar et al. (2007), zie Tabel 2 voor een overzicht. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid en begripsvaliditeit van dit instrument zijn onbekend.

Vragenlijsten. Aan de hand van interviews met de trainers is een online vragenlijst ontwikkeld op het SurveyMonkey.nl account van Spirit. Op deze website is het mogelijk online

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

vragenlijsten te ontwerpen, te versturen en uiteindelijk de gegevens te verwerken. De opbouw van de vragenlijst is gebaseerd op de eerdergenoemde implantatie fasen (Daamen, 2013). Om de verspreiding en adoptie fasen te toetsen is gevraagd naar de mening over de lesmodules en het programma zelf. Bij de mannelijke en vrouwelijke trainers is apart nagegaan welke modules worden gebruikt om inzicht te verkrijgen in de uitvoering. De trainers konden per lesmodule antwoord geven op een 4-puntsschaal (1 = nooit en 4 = altijd). Ook is gevraagd of de trainers tegen knelpunten aanliepen. De borging van het programma is nagegaan door te vragen hoe de trainers de begeleiding vanuit Qpido hebben ervaren. Voorbeeld vragen zijn: “*Wat zijn volgens jou de goede punten van ‘Liefde is...?’*” en “*Hoe heb jij de begeleiding vanuit Qpido/Spirit ervaren?*”. De gegevens die werden genereerd van toepassing op onderzoeksvraag 2. Het voordeel van online vragenlijsten is dat deze anoniem ingevuld kunnen worden en er geen inter- of intra-interviewer effect is. Dat zorgt voor een hogere validiteit en betrouwbaarheid. Het nadeel is dat er niet doorgevraagd kan worden en de context van de vragen niet verduidelijkt kan worden wanneer dat nodig. Het is bij dit instrument bovendien moeilijk in te schatten hoe de antwoorden overeenkomen met de praktijk (ecologische validiteit) (Bryman, 2008).

De leerlingen is op de nameting gevraagd om hun mening over het programma te geven. De leerlingen konden hun mening over het programma zelf geven (een cijfer geven van 1 tot 10) en over de voorlichters (open vraag). Deze vragen hebben betrekking op de procesevaluatie van onderzoeksvraag 2. De vragenlijsten bevatten ook informatie over de school, datum meting, culturele achtergrond en leeftijd.

Om de 3^e onderzoeksvraag te beantwoorden is een veranderingsonderzoek uitgevoerd aan de hand van vragenlijsten voor de leerlingen. De leerlingen vulden een vragenlijst in direct na en voor de lessen. De vragenlijst bestond uit 22 vragen en hierin werd de kennis, attitude en seksuele interactiecompetentie van de leerlingen gemeten met een 6-punts Likertschaal (1 = *klopt helemaal niet* en 6 = *klopt helemaal*). De vragen verschilden voor de jongens en meisjes. Voorbeeldvragen zijn: “*Van orale seks kan je geen SOA krijgen.*”, “*Sommige mensen zijn op een andere leeftijd klaar om seks te hebben dan anderen.*”, “*Als mijn vriend seks wil maar ik niet, zeg ik nee*”. Op de vragenlijst stond ook een vraag waarbij leerlingen konden aangegeven of zij zelf dachten iets te hebben gehad aan de lessen. De gebruikte vragenlijst was door spirit zelf ontwikkeld en was geen wetenschappelijk getoetste meetinstrument, maar practice based. De vragenlijst wordt sinds begin 2014 gebruikt en tijdens deze thesis is er voor het eerst onderzoek naar gedaan. De betrouwbaarheid van de vragenlijst is redelijk voor de jongens is ($\alpha = .70$) en meisjes ($\alpha = .67$). De validiteit is nog onbekend. Ook is bij dit instrument niet duidelijk in hoeverre de gegeven antwoorden de dagelijkse praktijk weergeven. De vragenlijsten waren

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

niet volledig anoniem, omdat de respondenten hun geboortedatum moesten opgeven om later de voor- en nametingen bij elkaar te kunnen zoeken. Wel is de anonimiteit gewaarborgd in deze thesis door geen namen van scholen, leerlingen en trainers te noemen.

Observatie. De onderzoeker heeft enkele lessen 'Liefde is...' bijgewoond en geobserveerd hoe de trainers gebruik maken van 'Liefde is...' in de praktijk en in hoeverre zij daar de handleiding bij volgen. Deze onderzoeksmethode is gebruikt voor triangulatie: de gegevens uit de online vragenlijst zijn vergeleken met de observaties. Triangulatie maakt het onderzoek meer valide (Bryman, 2008). De situatie wordt beïnvloed door het bijzijn van de onderzoeker. Hierdoor is ook hier lastig te bepalen in hoeverre de observaties overeenkomen met de werkelijkheid (ecologische validiteit).

Procedure en Analyse

Documenten Analyse. Ten eerste is uitvoerig gezocht op het intranet van Qpido en Spirit naar documenten die horen bij 'Liefde is...'. De gevonden documenten zijn beoordeeld op authenticiteit en representativiteit. De bruikbare documenten zijn uitvoerig gelezen. Vervolgens is met behulp van het analyse schema (Tabel 1) van Baar et al (2007) een analyse gemaakt. Dit schema bestaat uit 7 methodische voorwaarden voor effectiviteit en worden geclassificeerd van 'niet bekend' tot en met 'expliciet operationeel consistent beschreven en verantwoord'. Uit het schema zijn alle punten doorlopen om de opzet en randvoorwaarden van het programma te beoordelen.

Proces Evaluatie. De meningen van de leerlingen zijn ingevoerd in SPSS en vervolgens gecodeerd en geanalyseerd (Field, 2009). De gesloten vragen van de online vragenlijst zijn ook in SPSS gezet en geanalyseerd, zoals gegeven cijfers voor de lessen. De antwoorden van de trainers op de online enquête zijn door surveymonkey.com automatisch verwerkt in tabellen. De openvragen van de online enquête zijn kwalitatief geanalyseerd.

Effect Evaluatie. De ingevulde vragenlijsten zijn verwerkt door de onderzoeker en twee werknemers van Qpido. De voor- en nametingen zijn bij elkaar gezocht op geboortedatum of eventueel op naam. Niet alle vragenlijsten konden bij elkaar worden gevonden. De vragenlijsten zijn ingevoerd in IBM SPSS. De vragenlijsten afkomstig van een ROC, van een JeugdzorgPlus instelling en van een school voor speciaal onderwijs zijn niet meegenomen in de algemene analyse. Deze jongeren zijn niet representatief voor de leerlingen op reguliere middelbare scholen. Bovendien zijn enkele vragen uit de vragenlijst niet meegenomen in de analyse omdat de relatie met seksuele gezondheid te vaag was, zoals de stelling "*Alles wat ik op internet zet blijft bewaard*". Ten slotte zijn met een syntax de negatieve schaalvragen in de data omgecodeerd.

Statistische toetsen & factoranalyse. Er is een groot debat gaande in de wereld van de statistiek over het analyseren van likert schalen zoals gebruikt in de voor- en nametingen (De Winter & Dodou, 2010; Svensson, 2001). Deze schalen worden volgens de tegenstanders ten onrechte gezien als data op interval niveau terwijl de afstanden tot de verschillende waarden niet als gelijk mogen worden beschouwd (Zumbo, 2012). De data is slechts een ordening en daarom van ordinaal niveau (Jamieson, 2004). De aannames voor parametrische toetsen worden geschonden en daarom is de data in deze studie getoetst met de non-parametrische Wilcoxon signed-rank toets. De power voor de Wilcoxon toets hoeft niet minder te zijn dan een klassieke t-toets. Deze kan juist hoger zijn wanneer de data niet normaal verdeeld is (Blair & Higgins, 1985). De effectgrootte is berekend volgens de formule $r = \frac{z}{\sqrt{N}}$ (Field, 2009).

Een principal component analyse (PCA) is uitgevoerd om te bevestigen of de verschillende vragen ook daadwerkelijk verschillende componenten meten. De PCA in SPSS is gebaseerd op de Pearsons 'r matrix en gaat uit van een normaal verdeling van de data (Field, 2009). Deze aanname wordt geschonden omdat de data ordinaal is en de antwoorden op likert schalen vaak op een uiterste punt van de schaal liggen ('skewed distribution'). Het gebruik van de Pearson correlaties kan de relatie tussen de ordinale variabelen aanzienlijk onderschatten (Baglin, 2014). Daarom moet de PCA gebruik maken van de polychoric correlaties matrix (Field, 2009; Garrido et al., 2013). In deze matrix wordt de correlatie berekend tussen theoretische normaal verdeelde en doorlopende variabelen gebaseerd op de ordinale variabelen (Olsson, 1979a). In tegenstelling tot SPSS is het software pakket FACTOR (<http://psico.fcep.urv.es/utilitats/factor/>, Lorenzo & Ferrando, 2006) in staat deze berekeningen wel uit te voeren. Bij de PCA is gebruik gemaakt van een oblique rotatie. Deze methode verdient de voorkeur bij een PCA (Baglin, 2014; Matsunaga, 2010).

Het ordinale meetniveau heeft bovendien invloed op de manier waarop de interne consistentie gemeten moet worden: Chronbach's alpha is hierbij geen goede maat. De betrouwbaarheid wordt door Chronbach's alpha onderschat als de onderliggende aannames worden geschonden (Sijtsma, 2009; Gaderman, Guhn & Zumbo, 2012). Een betere maat is de *ordinal alpha*, geïntroduceerd door Zumbo, Gadermann en Zeisser (2007). Conceptueel gelijk aan Chronbach's alpha, met het verschil dat de ordinal alpha gebaseerd is op de polychoric correlatie matrix in plaats van de Pearson's covariance matrix. De ordinal alpha is te berekenen met behulp van het softwarepakket R (<http://www.R-project.org>) en de losse pakketten Rcmdr (Fox, 2015), Polycor (Fox, 2015) en Psych (Revelle, 2015).

Resultaten

Potentiële Effectiviteitsanalyse

Voor het inzicht krijgen in de potentiële effectiviteitsanalyse is een documentanalyse uitgevoerd aan de hand van Tabel 1 van Paul et al. (2007). De conclusies voor de potentiële effect analyse zijn gebaseerd op schriftelijke documenten gevonden op het intranet van Qpido. Tabel 2 geeft een samenvatting van de bevindingen.

Sociale en epidemiologische analyse van de problematiek (+/-). Het idee voor 'Liefde is...' is ontstaan bij een groep hulpverleners werkzaam in de crisisopvang voor meisjes (Liefde is Handleiding [HL], 2014a). De hulpverleners zagen de kansen van een preventief programma om de meisjes te steunen in hun seksuele en relationele ontwikkeling: *"Bij veel van deze meisjes bleek dat hun kennis, vaardigheden, grenzen en wensen op het gebied van seksualiteit tekortschoten."*(Qpido, 2014a, p.6). Ook wordt gebruik gemaakt van de ontwikkelingspsychologie (HL, 2014a, p. 7-8). Een preventieve ondersteuning bij de seksuele ontwikkeling zou helpen om de risicofactoren te beperken. In de documenten staat niet precies beschreven welke ervaringen van de gebruikers en doelgroep zijn gebruikt en de genoemde ervaringen zijn niet verder uitgewerkt. In het programma staat een beschrijving van de ernst, aard en omvang van de seksuele gezondheidsproblematiek en de mogelijke aanpak (HL, 2014a, p. 11-13, 31, 34). Een groot deel van de tekst is echter gebaseerd op bronnen uit 2012, terwijl de opzet van het programma is geschreven in 2011. Het ontbreekt aan een beschrijving van een mogelijke aanpak voor jongens.

Analyse van risicofactoren (-). De potentiële oorzaken van seksueel ongezond gedrag zijn onderscheiden naar persoonlijke factoren (kennis, grenzen en wensen) en persoonlijke gedragsfactoren (vaardigheden), maar niet naar omgevingsfactoren. De programmamakers halen naast eigen ervaring ook andere bronnen aan: *"Vergeleken met jongens hebben meisjes meer seksuele schuld- en schaamtegevoelens en een negatiever lichaamsbeeld (De Graaf et al., 2005). Door deze onzekerheid vertonen meisjes minder weerbaarheid op gebied van relatievorming en seksualiteit (Prinsen & Terpstra, 2009)."* (HL, 2014a, p. 34). Het ontbreekt aan risicofactoren voor jongens. Ook zijn de genoemde risicofactoren maar van invloed op een deel van seksuele gezondheid die 'Liefde is...' beoogt te bereiken, namelijk seksueel grensoverschrijdend gedrag. Onder andere veilig vrijen en het accepteren van seksuele diversiteit horen ook bij seksuele gezondheid (Gijs et al. 2009). De informatie over de vrouwelijke doelgroep is weliswaar afkomstig van empirische waarnemingen (eigen ervaringen), maar de waarnemingen zijn niet aan een systematisch uitgevoerd onderzoek onderworpen en zijn alleen oppervlakkig beschreven.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Tabel 2. Overzicht van de scores op de algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit.

1	1a	1b	2	2a	2b	3	3a	3b	4	4a	4b	5	5a	5b	5c	5d	6	6a	6b	6c	7	7a	7b	7c	7d
+/-	+/-	+/-	-	-	-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+	-	+/-	+	+	+/-	+	+/-	+/-	-	+/-	+

1) Sociale en epidemiologische analyse van de seksuele gezondheidsproblematiek

1a. Is voorafgaande aan het programma een sociale analyse/ behoefteonderzoek gedaan naar de ervaringen en waarderungen van gebruikers en doelgroep met seksualiteit en relaties.

1b. Is voorafgaande aan het programma een epidemiologische analyse / onderzoek gedaan naar de ernst, aard, omvang en aanpak van de seksueel ongezond gedrag?

2) Analyse van risicofactoren

2a. Worden voorafgaande aan de opzet van het programma potentiële oorzaken van seksueel ongezond gedrag bij de specifieke doelgroep onderscheiden naar persoonlijke factoren, persoonlijke gedragsfactoren en naar omgevingsfactoren?

2b. Worden deze risicofactoren verkregen uit empirisch onderzoek bij de specifieke doelgroep?

3) Bepalen determinanten van gedrag

3a. Wordt bij de opzet van het programma gebruik gemaakt van adequaat empirisch gefundeerde sociaal-psychologische gedragsverklaringstheorieën / -modellen?

3b. In hoeverre is de gekozen aanpak voor gedragsverandering operationeel afgestemd op de factoren die het risicovol gedrag bepalen (determinanten)?

4) Specifiek en operationeel geformuleerde interventiedoelen

4a. Zijn de doelstellingen adequaat afgestemd op persoonlijke (gedrags)determinanten en omgevingsdeterminanten?

4b. Zijn de doelstellingen SMART (Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Realistisch en Tijdgebonden) geformuleerd en/of vanuit prestatie-indicatoren?

5) Op theorie en praktijkervaring gebaseerd programma

5a. Is het materiaal van het programma van tevoren uitgetest bij de specifieke doelgroep en gebruikers op begrijpelijkheid en werking?

5b. Worden in het programma de ervaringen en waarderungen van gebruikers en doelgroep met de problematiek in de specifieke schoolsetting meegenomen?

5c. Wordt de methode expliciet uiteengezet en verantwoord vanuit heldere theoretische uitgangspunten?

5d. Zijn de methoden en technieken operationeel afgestemd op de specifieke doelstellingen van de methodiek?

6) Implementatieprotocol

6a. Voorziet het programma in een concreet implementatieplan waarin duidelijk vermeld staat wat de procedure van uitvoering is (aard, volgorde, frequentie, duur, intensiteit) en wie verantwoordelijk is voor de uitvoering?

6b. Wordt de gebruiker betrokken bij de opzet van het implementatieprotocol?

6c. Wordt bij de implementatie van het programma rekening gehouden met de competenties/vaardigheden van de gebruiker (bijv. het stellen van eisen of het geven van vaardigheidstraining)?

7) Evaluatieplan

7a. Voorziet het programma in een concreet evaluatieplan waarin duidelijk wordt gemaakt wat, wanneer en hoe de resultaten worden gemeten?

7b. Wordt het evaluatieplan verantwoord vanuit specifieke programmadoelen?

7c. Worden met een effectevaluatie de beoogde uitkomsten van het programma gemeten?

7d. Wordt met een procesevaluatie gecontroleerd in hoeverre het programma is uitgevoerd zoals bedoeld en waarom deze wel of niet effectief is geweest?

Waardering methodische voorwaarden

-- = ontbreekt, niet bekend

- = vaag, fragmentarisch, inconsistent

+/- = enigszins beschreven en verantwoord

+ = beschreven en verantwoord, maar nog niet helemaal consistent

++ = expliciet operationeel consistent beschreven en verantwoord

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

In het aangehaalde boek van Prinsen en Terpstra (2009) ontbreken verwijzingen naar de bronnen waarop de uitspraken zijn gebaseerd. Het aangehaalde onderzoek van de Graaf et al. (2015) is daarentegen wel gebaseerd op een grootschalig en representatief onderzoek bij ruim 9000 jongeren.

Bepalen determinanten van gedrag (+/-). In het document HL (2014a) is een beschrijving terug te vinden van het empirisch gefundeerde seksuele interactiecompetentiemodel (Vanwesenbeeck et al, 1999) en welke invloed dit model heeft op het programma (p.32-33). Onbekend is op welke theorieën de gebruikte lesmodules voor jongens van Centrum16•22 zijn gestoeld. In de trainershandleiding voor de meisjes (THLM, 2014b) en trainershandleiding voor de jongens (THLJ, 2014c) staan per lesmodule beschreven wat de doelen zijn. Met betrekking tot de intermediaire context richt het programma zich op kennis, gevoelens (zelfverzekerdheid, eigen-effectiviteitsverwachting), attitudes en betekenissen en motieven ten aanzien van seks, gender, relaties en risico's. Met betrekking tot de actuele context richt de interventie zich op risicovolle partners, risicogedrag en risicosituaties (HL, 2014a, p. 33-35). In het model van Vanwesenbeeck et al. (1999) heeft de intermediaire context invloed op de actuele context en is het niet mogelijk via voorlichting direct invloed uit te oefenen op de actuele context. Dat kan wel bijvoorbeeld door de attitudes en keuzes voor (seksuele) partners en situaties te beïnvloeden.

Specifiek en operationeel geformuleerde interventiedoelen (+/-). Er zijn voor de jongens en de meisjes interventiedoelen beschreven (Liefde is samenvatting J+M [LS], 2014d). In het programma staat: *“Het uiteindelijke doel is het bevorderen van een gezonde seksuele ontwikkeling en het vergroten van seksuele en relationele weerbaarheid teneinde het risico van seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel risicogedrag te voorkomen (...). Het doel van de lessen voor jongens is het bewust worden van de eigen normen en waarden m.b.t. seksualiteit, meisjes en relaties. Jongens leren om een meisje op een respectvolle manier te benaderen en rekening te houden met haar wensen. Het doel van de lessen voor meisjes is om het bewustzijn omtrent hun eigen normen en groepsnormen, hun eigen wensen en grenzen en hun eigen invloed op de reactie van andere te verduidelijken en te versterken. Daarnaast leren zij vaardiger te worden in het aangeven van grenzen* (HL, 2014a, p. 13). De doelstellingen zijn gericht op de persoonlijke (gedrags)determinanten kennis, bewustzijn, attitude en sociale interactiecompetentie (vaardigheden) en zijn niet gericht op omgevingsdeterminanten. De doelstellingen zijn niet volledig SMART geformuleerd en er zijn geen prestatie-indicatoren beschreven (LS, 2014d). Voorbeelden van de doelstellingen zijn: *“jongens denken na over ‘wat is seks zonder liefde?’”* en *“meisjes leren een grens te voelen en aan te geven”*.

Op theorie en praktijkervaring gebaseerd programma (+/-). Het programma is kleinschalig begonnen en is tussentijds enkele keren aangepast (Liefde is trainershandleiding, 2011; Liefde is trainershandleiding, 2012; Liefde is trainershandleiding, 2013; HL, 2014a) op basis van de ervaringen en waardering van de gebruikers en doelgroep (Evaluatieformulieren, 2013a; Evaluatieverslag lessen Liefde is, 2013b). Het ontbreekt aan een concrete beschrijving van de ervaringen en de gevolgen voor het door ontwikkelen. Het programma biedt ruimte voor de leerlingen om eigen ervaringen te delen of vragen te stellen (THLM, p. 8, p. 32; HTLMJ, p. 3). Zodoende passen de lessen zich aan de specifieke schoolsetting. In de handleiding voor de trainers (THLM, 2014b; THLJ, 2014c) staan welke lesmethodes aan bod komen en hoe de lesmethodes uitgevoerd moeten worden. Ook staan per lesmodule beschreven wat de doelen zijn. Er is minder aandacht gegeven aan de versie voor jongens: bij minder lesmodules staan bijbehorende doelen. Op welke (leer)theorieën de verschillende lesmodules, zoals het laten zien van filmpjes en de werkboek opdrachten, gebaseerd zijn staat niet beschreven.

Implementatieprotocol (+). In het programma staat duidelijk de aard, volgorde, frequentie en duur van de uitvoering is en wie verantwoordelijk is voor de uitvoering (HL, 2014a, p. 19 – 20; LS, 2014d, p. 1). De lessen worden in een vaste volgorde gegeven en elke les behandelt een ander thema. In de handleiding voor de meisjes (THLM, 2014b) staat per lesmodule aangegeven hoeveel tijd er voor staat en welke materialen nodig zijn; in de handleiding voor de jongens (THLJ, 2014c) staat alleen welke materialen nodig zijn. Op basis van ervaringen van de gebruikers worden de lessen jaarlijks aangepast (HL, 2014a, 29-30).

Er wordt rekening gehouden met de competenties/vaardigheden van de gebruiker. De trainers moeten aan bepaalde eisen voldoen en volgen een training in het uitvoeren van “Liefde is...”. In de training wordt de handleiding behandeld, doen de trainers kennis op over een gezonde seksuele ontwikkeling, en is er aandacht voor didactische vaardigheden (HL, 2014a, p. 27). Nieuwe trainers worden naast ervaren trainers gezet (HL, 2014a, p. 30). De trainers zijn minimaal HBO geschoolde professionals met affiniteit voor onderwijs en seksespecifiek onderwerpen (HL, 2014a, p. 19). Nieuwe trainers hebben een screeningsgesprek met een accountmedewerker van Qpido die inschat of de betreffende hulpverlener geschikt is voor de uitvoering van ‘Liefde is...’ (HL, 2014a, p. 19).

Evaluatieplan (+/-). Het programma voorziet in een evaluatieplan waarin duidelijk staat dat gegevens worden verzameld met een zelf ontwikkelde vragenlijst die bij de leerlingen wordt afgenomen (HL, 2014, p. 19; Vragenlijst voor jongens, 2014e; Vragenlijst voor meisjes, 2014f). De evaluatie wordt vaag verantwoord vanuit de programmadoelen: “*De stellingen gaan over kennis, attitudes en gedrag (vaardigheden). De scores van de stellingen worden bij elkaar*

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

opgeteld en de gemiddelden van de voor- en nameting worden met elkaar vergeleken.” (HL, 2014a, p. 19). De psychometrische kwaliteiten van de vragenlijst zijn onbekend. Beschreven staat wel welke scores omgescoord moeten worden (Versie 1.4 vragen jongens - posneg, 2014g; Versie 1.4 vragen meisjes posneg, 2014h). Het ontbreekt aan instructies hoe de trainers de formulieren moeten afnemen. Ook ontbreekt het aan instructies om ervoor te zorgen dat later de voor- en nametingen weer bij elkaar gevonden kunnen worden. In de handleiding voor jongens staat alleen de nameting aangegeven; er staat niets over de voormeting (THLJ, 2014c)

Met een effectevaluatie worden de beoogde uitkomsten van het programma gemeten: *“Op de nameting wordt verwacht dat de leerlingen een hogere score laten zien op de kennis- en attitude stellingen.”* (HL, 2014a, p. 20) Er staat niet beschreven welke vragen in welke categorie vallen. Ook ontbreekt het aan een verantwoording van de vragen die over internet, sociale media en het netwerk gaan. De factoren bewustwording, gevoelens en keuze partner en situatie waar de lessen zich ook op richten worden niet (direct) gemeten. In 2015 heeft het kwaliteitsteam van Spirit een procesevaluatie uitgevoerd in opdracht van Qpido (Evaluatie Liefde is, 2015a).

Procesevaluatie

Online vragenlijst.

Verspreiding & adoptie. De trainers waren zeer positief tegenover het programma. Het programma vonden zij goed opgebouwd, met een goede balans tussen theorie, opdrachten en filmpjes. De lessen bieden een plek waar de jongeren terecht kunnen met vragen en waar taboes, zoals homoseksualiteit en maagdenvlies, besproken kunnen worden. Zij zagen het programma als zeer waardevol voor jongeren om hun weerbaarder te maken en om hun bewust te maken van alle aspecten die te maken hebben met liefde en relaties. Trainers hadden het idee dat de jongeren dit goed kunnen gebruiken en dat de lessen veel aansluiting vinden bij de jongeren omdat veel onderwerpen heel actueel zijn en er veel ruimte is voor interactie in het programma. Alle trainers vonden dat de samenwerking met de scholen en leerkrachten (heel) goed. Bovendien hebben alle trainers de begeleiding vanuit Qpido als (heel)goed ervaren. Eén mannelijke trainer zou het fijn vinden om de trainers meer te betrekken in de invulling van het programma en vaker bijeenkomsten te organiseren om de betrokkenheid en visie bij de trainers te vergroten. Dat het nog niet altijd goed gaat met de verspreiding werd duidelijk doordat een vrouwelijke trainer vertelde dat zij een tijd lang met een verouderde handleiding werkte. In een heel enkel geval gaven trainers aan enkele lesmodules niet te kennen. Deze resultaten komen overeen met de uitkomsten uit de gesprekken met trainers door het kwaliteitsteam van Spirit (Spirit, 2015).

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Uitvoering. Uit de enquête kwam naar voren dat het merendeel van alle lesmodules meestal wel/altijd werden uitgevoerd. De lesmodules werden vaker 'altijd' uitgevoerd door de vrouwelijke trainers ($M = 3.61$, $SD = .35$) in vergelijking met de mannelijke trainers ($M = 3.30$, $SD = .63$). Deze verhouding was ook terug te zien bij de optionele lesmodules bij de vrouwelijke ($M = 2.87$, $SD .42$) en mannelijke ($M = 2.63$, $SD = .68$) trainers. Opmerkelijk is dat de optionele lesmodule '*Spel echte mannen (foto's ordenen)*' wel meestal/altijd werd uitgevoerd. Op de stelling '*De 'Liefde is...' lessen voer ik precies zo uit zoals beschreven in de handleiding*' antwoord 52% '(Helemaal) mee eens'.

Naast de optionele lesmodules die minder werden uitgevoerd blijken lesmodules met betrekking van homoseksualiteit minder uitgevoerd te worden. Van de vrouwelijke trainers zei 29% de lesmodules '*filmpje: 'jong en out: homoseksualiteit*' en '*bespreken stellingen homoseksualiteit*' meestal niet of nooit uit te voeren. Bij de mannelijke trainers gaf 67% aan de lesmodules '*filmpje: Marokkaan geeft rijles*' en de '*casus Ruben*' meestal niet of nooit uit te voeren. Ook tijdens de observatie werd de lesmodule '*casus Ruben*' niet uitgevoerd, maar kwam de trainer met een eigen casus. Bij de meisjes werden de lesmodules '*Hoe redt de politie een slachtoffer van groepsverkrachtingen en wat is haar ervaringsverhaal?*', '*filmpje: Mc Sex en de pornoficatie van Nederland*', en '*Pornoficatie: uitleg onrealistisch beeld in porno*', relatief minder vaak uitgevoerd. De vrouwelijke trainers gaven aan dat het stuk over homoseksualiteit aan het einde van les 1 minder aan bod komt door tijdsgebrek. De reden dat het onderwerp '*pornoficatie*' minder werd uitgevoerd is volgens de vrouwelijke trainers dat de meisjes het niet erg interessant vinden, het te hoog gegrepen is voor lagere schoolniveaus en voor bepaalde doelgroepen de filmpjes te heftig zijn. De mannelijke trainers vonden het '*filmpje: Marokkaan geeft rijles*' te verouderd en een stereotype verhaal wat niet bijdraagt aan de discussie.

Vooraf tijdgebrek werd een aantal keer genoemd als punt van kritiek. Door tijdgebrek kan de trainer niet altijd alle onderwerpen bespreken of moet lesmodules afraffelen. Ook tijdens de observatie bleek de lesmodules aan het einde van de les niet goed werden doorlopen omdat de lesmodule '*Spel echte mannen (foto's ordenen)*' uitmondde in een politieke discussie en daardoor te veel tijd in beslag nam. Van de trainers is 57% het (helemaal) eens met de stelling '*De 'Liefde is...' lessen zijn te vol*' en is 78% het eens met de stelling dat de lessen over 5 lessen verspreid zou moeten worden.

Borging. Een kleine meerderheid van de trainers ($n = 27$) die de vragenlijst hebben ingevuld zijn nog weinig ervaren in het geven van 'Liefde is...' is: 60% heeft 0-10 keer lesgegeven, 10% 11-20 keer, 19% 21-30 keer en 11% meer dan 31 keer. Eén vrouwelijke trainer

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

vond het jammer dat zij de lessen niet vaak geeft, want daardoor had zij het gevoel de lessen nooit helemaal in de vingers te hebben. Eén andere trainer vertelde dat er voor nieuwe trainers weinig officiële handelingen zijn: *“Je begint gewoon, werkt een beetje in, hier is niet veel toezicht op. Een sterk contact tussen Qpido en trainer kan denk ik betere resultaten opleveren. Begeleidend, maar ook inhoudelijk; hoe zijn je trainingen gegaan?”*.

Verbeterpunten. Naast alle eerder genoemde positieve punten over het programma noemen de trainers ook een aantal minder sterke punten. Eén trainer vond dat de het gescheiden lesgeven afstand creëert tussen de jongens en meisjes en stelde een gezamenlijke les voor als goede afronding. Enkele mannelijke trainers vonden enkele filmpjes voor de jongens verouderd. Een andere trainer vertelde dat de lessen verdieping missen voor de havo/vwo klassen. Ten slotte noemen twee trainers tekortkomingen aan het onderdeel 'anatomie' en het belang ervan omdat de leerlingen vaak een verkeerd beeld hebben door media, photoshop en pornografie. Op de stelling *‘De ‘Liefde is...’ lessen zouden foto's in plaats van abstracte plaatjes bij het onderdeel anatomie kunnen gebruiken’* antwoorde 67% positief.

Ervaringen gebruikers. Van de 517 meisjes die antwoord hebben gegeven op de vraag 'Hoe vond je dat de voorlichters lesgeven' heeft 98,5% (overwegend) positief gereageerd. Van de 534 jongens reageerde 99,6% (overwegend) positief. Veelvuldig gaven zij de toelichting dat de trainers goed, duidelijke en boeiend lesgeven. De trainers zorgden voor een gezellige sfeer waar ook ruimte was voor humor en vragen. De meisjes gaven de lessen gemiddeld een 8.4; de jongens gaven gemiddeld een 8.8. De leerlingen (n = 1021) gaven als laagste cijfer een 5 (0.7%). Het grootste gedeelte van de meisjes en jongens had naar eigen zeggen niks toe te voegen. De leerlingen die wel nog iets kwijt wilden lieten vooral blijken hoe leuk zij de lessen vonden.

Factoranalyse

Jongens.

Interne consistentie. Allereerst is de interne consistentie van de gehele vragenlijst berekend. Vraag 10 *“Als je seks hebt met een meisje terwijl ze ongesteld is, kan ze zwanger worden.”*, liet een lage correlatie zien met de rest van de vragen en is daarom uit de analyse gehaald. Volgens de American Pregnancy Association (americanpregnancy.org) is het antwoord op deze vraag ook ja en nee. In theorie kan een meisje zwanger worden, maar in de praktijk is de kans erg klein. Ook vraag 2 *“Een condoom is genoeg om je tegen seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA's) te beschermen”* laat een lage correlatie zien en is uit de analyse gehaald. Een reden voor de lage correlatie kan zijn dat de vraag niet goed begrepen is. Het antwoord is nee, want een SOA kan men ook oraal oplopen (Gijs et al, 2009). Een condoom is echter wel genoeg om tegen SOA's te beschermen bij geslachtsgemeenschap (waarbij de condoom van

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA ‘LIEFDE IS...’

toepassing is). Ook de maker van de vragenlijst had deze vraag niet omschreven als een vraag die omgescoord moet worden terwijl dat onjuist is (Qpido, 2014g). De ordinale alpha is over de gehele vragenlijst was redelijk na deze bewerkingen ($\alpha = .7$). Een aanwijzing dat de vragenlijst mogelijk meerdere factoren meet.

Principale-componentenanalyse. Tijdens de analyses met FACTOR bleken vraag 8, “Als je een meisje een tongzoen geeft en ze wil dat niet, is dat aanranding”, vraag 12, “Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/vragen over seks en relaties” en vraag 14, “Ik heb liever geen seks dan dat ik het zonder bescherming (anticonceptie zoals de pil of condoom) doe” moeilijk te plaatsen. Deze vragen zijn ook beargumenteerd uit de analyses gehaald. Bij vraag 8 is het onduidelijk of het attitude meet (tongzoenen is naar eigen mening wel/geen aanranding) of kennis (wat houdt de definitie ‘aanranding’ in), vraag 12 gaat over een losstaand thema (sociale relaties) en bij vraag 14 is ook onduidelijk of het kennis meet (niet weten wat de consequenties van onveilig vrijen zijn) of attitude (heeft lak aan de risico’s).

Een principale-componentenanalyse (PCA) is uitgevoerd op de overgebleven tien items met oblique rotatie (promax). De Kaiser-Meyer-Olking waarde van .75 zat boven het minimum van .5 en liet daarmee zien dat het aantal respondenten groot genoeg was voor een factoranalyse (Field, 2009). Bartlett’s test of sphericity $X^2(45) = 764.1$, $p < .001$, gaf aan dat correlaties tussen de items op de vragenlijst voldoende groot waren voor PCA. Uit de analyse kwamen drie componenten naar voren: seksuele interactiecompetentie, kennis SOA’s en kennis homoseksualiteit. Samen verklaarden de componenten 54% van de variatie. Tabel 3 laat de waarden zien na rotatie. Voor de term ‘seksuele interactiecompetentie’ is gekozen omdat de vragen zowel over het interpreteren en respecteren (overlap met attitude) van grenzen gaan als wel over de vaardigheid om zelf grenzen te stellen.

Tabel 3. Samenvatting van de principale-componentenanalyse voor jongens in FACTOR.

Item	Seksuele interactie-competentie	Kennis SOA’s	Kennis homoseksualiteit
Als een meisje aangeeft dat ze iets <u>niet</u> wilt, moet je stoppen.	.56		
Het is normaal om een meisje slet, hoer of bitch te noemen.*	.50		
Als een meisje een minirokje draagt, mag je aan haar zitten.*	.69		
Als een meisje met een jongen danst en zoent, moet ze bereid zijn ook seks met hem te hebben.*	.70		
Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan ik wil.*	.80		
Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn vriend(in) wilt.*	.78		
Van orale seks kan je een SOA krijgen.		.80	
Als een meisje de pil neemt is het onmogelijk om een SOA te krijgen.*		.71	
Homo of lesbisch zijn is aangeboren.			.74
Homoseksualiteit is <u>niet</u> besmettelijk			.73

*negatieve vraagstelling

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Betrouwbaarheidsanalyse. Verwacht werd dat alle subschalen een bevredigende interne consistentie zouden hebben, dus een ordinale alpha van 0.6 of hoger (Yperen & Veerman, 2008). Deze hypothese kwam deels uit. De interne consistentie op de subschaal 'Seksuele interactiecompetentie' ($\alpha = .79$) was goed, maar scoorde slecht op de subschalen 'kennis homoseksualiteit' ($\alpha = .31$) en 'kennis SOA's' ($\alpha = .32$). Eventuele verwijdering van vragen leidde niet tot een verhoging van de ordinale alpha. Een verklaring is het kleine aantal items in deze schalen. Als consequentie is alleen de subschaal 'seksuele interactiecompetentie' gebruikt voor de verdere analyse en zijn de overige vragen individueel bekeken.

Meisjes.

Interne consistentie. De ordinale alpha is over de gehele vragenlijst is redelijk ($\alpha = .67$). Een aanwijzing dat de vragenlijst mogelijk meerdere factoren meet.

Principale-componentenanalyse. Vooraf aan de principale-componentenanalyse (PCA) is vraag 12, "Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/vragen over seks en relaties", uit de analyse gehaald omdat deze als enige vraag over het netwerk gaat. Een PCA is uitgevoerd met de resterende 15 items met oblique rotatie (promax). De Kaiser-Meyer-Olking waarde van .71 zat boven het minimum van .5 en liet daarmee zien dat het aantal respondenten groot genoeg was voor een factoranalyse (Field, 2009). Bartlett's test of sphericity $X^2(105) = 702.5$, $p < .001$, gaf aan dat correlaties tussen de items op de vragenlijst voldoende groot waren voor PCA. Uit de analyse kwamen twee componenten naar voren: seksuele interactiecompetentie en kennis seksualiteit. Tabel 4 laat de waarden zien na rotatie. Voor de term 'seksuele interactiecompetentie' is gekozen omdat de vragen zowel over het respecteren grenzen gaan als wel over de vaardigheid om zelf grenzen te stellen.

Tabel 4. Samenvatting van de principale-componentenanalyse voor meisjes in FACTOR.

Item	Seksuele interactie-competentie	Kennis seksualiteit
Als mijn vriend seks wil maar ik niet zeg ik 'nee'	.37	
Als een meisje met een jongen danst en zoent, moet ze bereid zijn ook seks met hem te hebben.*	.54	
Als een jongen mij een drankje aanbiedt, mag hij iets terug verwachten.*	.54	
Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn vriend(in) wil.*	.72	
Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan ik wil.*	.64	
Ook als ik hem niet zo leuk vind ik geef ik een jongen mijn telefoonnummer of e-mail wanneer hij daarom vraagt.*	.42	
Ik kan me voorstellen dat ik seks heb in ruil voor geld of cadeautjes.*	.59	
Ik heb liever geen seks dan dat ik het zonder bescherming (anticonceptie zoals de pil of condoom) doe.		.33
Homoseksualiteit is <u>niet</u> besmettelijk.		.45
Van orale seks kan je <u>geen</u> SOA krijgen.*		.51
Tijdens ongesteldheid kan je zwanger worden.		.40
Homo of lesbisch zijn is aangeboren.		.54
Meisjes die voor loverboys werken doen dat vrijwillig.*		.37
Als een meisje de pil neemt is het onmogelijk om een SOA te krijgen.		.50
Sommige mensen zijn op een andere leeftijd klaar om seks te hebben dan anderen.		.43

*omgescoord

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA ‘LIEFDE IS...’

Vraag 2 “Een condoom is niet genoeg om je tegen seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA’s) te beschermen” had een lage correlatie met beide componenten. Waarschijnlijk ligt dezelfde verwarring als bij de jongens hier aan ten grondslag.

Betrouwbaarheidsanalyse. Verwacht werd dat alle subschalen een bevredigende interne consistentie zouden hebben, dus een ordinale alpha van 0.6 of hoger (Yperen & Veerman, 2008). Deze hypothese kwam deels uit. De interne consistentie op de subschaal ‘Seksuele interactiecompetentie’ ($\alpha = .80$) was goed. Op de subschaal ‘kennis seksualiteit’ was de ordinale alpha lager, namelijk .53. Omdat deze waarde nog wel binnen de grens valt tussen .4 en .6 voor een matige interne consistentie blijft de schaal behouden (Yperen & Veerman, 2008). Eventuele verwijdering van vragen leidde niet tot een verhoging van de ordinale alpha.

Effectiviteitsanalyse

Jongens. In Tabel 6 staan de resultaten van de wilcoxon signed-rank toets per vraag en het percentage jongens dat het eens was met de stelling. Op het overgrote deel van de vragen scoorden de jongens op de nameting significant hoger dan de voormeting, zij het met kleine effectgroottes (Cohen, 1992).

Tabel 5. Seksuele interactiecompetentie jongens getoetst met de Wilcoxon signed-rank test.

	Mvoor (SD)	Mna (SD)	z	r
Seksuele interactiecompetentie	4.73 (.87)	5.01 (.76)	7.63**	.25
▪ Vmbo	4.64 (.86)	4.93 (.78)	6.96**	.28
▪ Havo/vwo	4.91 (.86)	5.17 (.68)	3.28*	.19

* $p < .01$; ** $p < .001$;

Seksuele interactiecompetentie. De seksuele interactiecompetentie is significant vooruitgegaan met een kleine effectgrootte ($r = .25$)(Tabel 5). Op de stellingen over intiem contact was er geen verschil met de voormeting. Een mogelijke verklaring kan zijn dat de jongens door hun jonge leeftijd nog weinig ervaring hadden met intiem contact en er daarom nog geen effect was op hoe de jongens met intiem contact omgaan. De jongens zijn wel significant vooruit gegaan op de stellingen die over de grenzen van meisjes gaan.

Kennis homoseksualiteit. Deze subschaal had een lage interne consistentie. Vraag 3, “Homoseksualiteit is niet besmettelijk.”, ging niet significant omhoog; het percentage jongens dat het met de stelling eens was steeg van 71% naar 75%. Daarentegen is vraag 13, “Homo of lesbisch zijn is aangeboren”, wel significant ($r = .27$) omhoog gegaan; het percentage jongens dat het eens was steeg van 52% naar 72%. Een mogelijke verklaring voor de discrepantie is de relatief hoge score op vraag 3 in vergelijking met vraag 13. Een andere verklaring is de dubbele ontkenning in vraag 3. De onderzoeker kwam tijdens het invoeren enkele vragenlijsten tegen waarbij de score was omgeslagen van 1 bij de voormeting naar 6 bij de nameting of vice versa. Dit strookte echter niet altijd met het antwoord op vraag 13.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Tabel 6. Resultaten vragenlijst jongens getoetst met de Wilcoxon signed-rank test.

Vraag	Mvoor (SD)	Mna (SD)	z	r	Klopt voor/na	
SEKSUELE INTERACTIECOMPETENTIE	1. Als een meisje aangeeft dat ze iets <u>niet</u> wil, moet je stoppen.	5.34 (.99)	5.63 (.70)	5.62**	.19	96% ► 99%
	▪ Vmbo	5.29 (1.00)	5.63 (.72)	4.67**	.19	94% ► 99%
	▪ Havo/vwo	5.46 (.75)	5.63 (.69)	3.15*	.18	98% ► 98%
	5. Als een meisje met een jongen danst en zoent, moet ze bereid zijn ook seks met hem te hebben. ^a	4.25 (1.35)	4.70 (1.19)	7.05**	.24	71% ► 83%
	▪ Vmbo	4.13 (1.34)	4.54 (1.26)	5.69**	.23	67% ► 79%
	▪ Havo/vwo	4.51 (1.33)	5.01 (.99)	4.21**	.25	78% ► 91%
	9. Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn vriend(in) wilt. ^a	4.47 (1.49)	4.60 (1.41)	.64	-	73% ► 75%
	▪ Vmbo	4.31 (1.50)	4.46 (1.47)	1.35	-	70% ► 72%
	▪ Havo/vwo	4.81 (1.42)	4.86 (1.24)	.92	-	81% ► 82%
	15. Als een meisje een minirokje draagt, mag je aan haar zitten. ^a	4.89 (1.43)	5.23 (1.00)	5.10**	.17	83% ► 94%
	▪ Vmbo	4.83 (1.40)	5.18 (1.06)	4.91**	.20	81% ► 93%
	▪ Havo/vwo	5.03 (1.24)	5.32 (.86)	1.63	.09	87% ► 97%
	16. Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan ik wil. ^a	4.44 (1.43)	4.55 (1.34)	1.87	-	71% ► 74%
	▪ Vmbo	4.32 (1.45)	4.46 (1.38)	2.10*	.09	67% ► 71%
	▪ Havo/vwo	4.69 (1.36)	4.74 (1.25)	.25	-	78% ► 80%
19. Het is normaal om een meisje slet, hoer of bitch te noemen. ^a	4.94 (1.33)	5.33 (1.04)	7.13**	.24	84% ► 93%	
▪ Vmbo	4.92 (1.33)	5.30 (1.09)	6.26**	.26	84% ► 91%	
▪ Havo/vwo	4.99 (1.31)	5.40 (.95)	3.51**	.18	85% ► 96%	
KENNIS SOA'S	6. Van orale seks kan je <u>geen</u> SOA krijgen. ^a	4.12 (1.68)	4.47 (1.58)	2.42*	.08	66% ► 73%
	▪ Vmbo	4.01 (1.68)	4.28 (1.66)	.78	-	63% ► 69%
	▪ Havo/vwo	4.35 (1.65)	4.83 (1.36)	3.28**	.19	72% ► 81%
	18. Als een meisje de pil neemt is het onmogelijk om een SOA te krijgen. ^a	4.40 (1.44)	4.56 (1.39)	1.86	-	72% ► 74%
▪ Vmbo	4.39 (1.45)	4.40 (1.45)	.11	-	70% ► 68%	
▪ Havo/vwo	4.44 (1.42)	4.87 (1.22)	3.96**	.23	75% ► 85%	
KENNIS HOMO-SEKSUALITEIT	3. Homoseksualiteit is <u>niet</u> besmettelijk.	4.33 (1.86)	4.50 (1.72)	1.10	-	71% ► 75%
	▪ Vmbo	4.20 (1.88)	4.31 (1.78)	1.34	-	70% ► 72%
	▪ Havo/vwo	4.61 (1.77)	4.86 (1.54)	.14	-	75% ► 82%
	13. Homo of lesbisch zijn is aangeboren	3.48 (1.72)	4.19 (1.63)	8.17**	.27	52% ► 71%
▪ Vmbo	3.49 (1.75)	4.18 (1.65)	6.62**	.27	53% ► 71%	
▪ Havo/vwo	3.46 (1.67)	4.20 (1.60)	4.80**	.28	51% ► 71%	
RESTEREND	2. Een condoom is genoeg om je tegen SOA's te beschermen. ^a	2.47 (1.20)	2.81 (1.40)	4.30*	.14	15% ► 26%
	▪ Vmbo	2.32 (1.12)	2.69 (1.37)	4.18**	.17	11% ► 22%
	▪ Havo/vwo	2.79 (1.28)	3.04 (1.42)	1.45	-	25% ► 32%
	8. Als je een meisje een tongzoen geeft en ze wil dat niet, is dat aanranding.	4.03 (1.45)	4.54 (1.57)	5.77**	.20	67% ► 79%
	▪ Vmbo	4.02 (1.43)	4.32 (1.57)	4.57**	.19	65% ► 78%
	▪ Havo/vwo	4.07 (1.49)	4.78 (1.56)	3.52**	.21	71% ► 81%
	10. Als je seks hebt met een meisje terwijl ze ongesteld is, kan ze zwanger worden.	3.16 (1.78)	3.15 (1.81)	1.14	-	43% ► 44%
	▪ Vmbo	3.19 (1.84)	3.31 (1.81)	2.19*	.09	44% ► 48%
	▪ Havo/vwo	3.10 (1.64)	2.84 (1.77)	1.12	-	42% ► 38%
	12. Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/vragen over seks en relaties.	4.44 (1.53)	4.71 (1.41)	4.60**	.15	78% ► 85%
▪ Vmbo	4.40 (1.58)	4.59 (1.51)	2.89*	.12	76% ► 81%	
▪ Havo/vwo	4.51 (1.41)	4.95 (1.15)	4.26**	.25	81% ► 91%	
14. Ik heb liever <u>geen</u> seks dan dat ik het zonder bescherming (zoals de pil of condoom) doe.	4.10 (1.69)	4.47 (1.48)	4.38**	.15	68% ► 78%	
▪ Vmbo	4.19 (1.68)	4.54 (1.47)	3.17*	.13	71% ► 80%	
▪ Havo/vwo	3.91 (1.70)	4.34 (1.49)	3.03*	.18	62% ► 74%	

^aomgescoord; * p < .05; ** p < .001;

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Kennis SOA's. Ook deze subschaal had een lage interne consistentie. Op vraag 6 “*Van orale seks kan je geen SOA krijgen*” scoorden alleen havo/vwo jongens significant ($r = .19$) hoger op de nameting. Hetzelfde geldt voor vraag 18, “*Als een meisje de pil neemt is het onmogelijk om een SOA te krijgen.*” ($r = .23$).

Resterende vragen. De leerlingen scoorden op de nameting significant hoger op de vragen “*Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/ vragen over seks en relaties*” ($r = .15$), “*Ik heb liever geen seks dan dat ik het zonder bescherming (zoals de pil of condoom) doe*” ($r = .15$) en “*Als je een meisje een tongzoen geeft en ze wil dat niet, is dat aanranding*” ($r = .20$).

Resultaten meisjes. In tabel 8 staan de resultaten van de wilcoxon signed-rank toets per vraag en het percentage meisjes dat het eens was met de stelling. Van de zeventien vragen steeg de score op tien vragen significant. Bij de meeste van deze vragen veranderen de leerlingen niet van standpunt, maar antwoorden wel stelliger als zij met de vraag of stelling eens zijn en onzekerder als zij het oneens zijn.

Tabel 7. Componenten meisjes getoetst met de Wilcoxon signed-rank test.

	Mvoor (SD)	Mna (SD)	z	r
Seksuele interactiecompetentie	5.38 (.56)	5.37 (.52)	.60	-
- Vmbo	5.36 (.60)	5.36 (.54)	.43	-
- Havo/vwo	5.39 (.47)	5.38 (.48)	.24	-
Kennis seksualiteit	4.38 (.69)	4.63 (.70)	8.69*	.29
- Vmbo	4.31 (.71)	4.52 (.68)	5.78*	.24
- Havo/vwo	4.53 (.63)	4.89 (.67)	6.68*	.37

* $p < .001$

Seksuele interactiecompetentie. De nameting liet in vergelijking met de voormeting geen significant verschil zien (Tabel 7). Een mogelijke verklaring is dat de score al vrij hoog was op de voormeting. Van de leerlingen was gemiddeld 93% het al eens met de stellingen op de voormeting. Opmerkelijk is de significant ($r = .12$) lagere score op vraag 9, “*Ik ga niet bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn partner wilt*”. Het percentage van meisjes dat met de stelling eens was veranderde niet, maar de antwoorden waren minder stellig.

Kennis seksualiteit. De gemiddelde score op ‘kennis seksualiteit’ was significant ($r = .29$) hoger op de nameting in vergelijking met de voormeting (Tabel 7). De score voor de havo/vwo leerlingen steeg zelfs met een gemiddeld effect ($r = .37$). Op de vragen waar geen signifiante stijging te zien was lag het percentage dat het met de stelling eens was al relatief hoog op de voormeting.

Resterende vragen. Een significante ($r = .19$) stijging was te zien bij vraag 12 “*Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/ vragen over seks en relaties*”.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Tabel 8: Resultaten vragenlijst meisjes getoetst met de Wilcoxon signed-rank test.

	Vraag	Mvoor (SD)	Mna (SD)	z	r	Klopt voor/na	
SEKSUELE INTERACTIE/COMPETENTIE	1. Als mijn vriend seks wil maar ik niet, zeg ik 'nee'. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	5.71 (.66) 5.70 (.71) 5.72 (.53)	5.73 (.76) 5.72 (.77) 5.73 (.76)	2.01* 1.80 1.01	.06 - -	99% ► 98% 98% ► 98% 99% ► 98%	
	5. Als een meisje met een jongen danst en zoent, moet ze bereid zijn ook seks met hem te hebben. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	5.34 (1.05) 5.32 (1.10) 5.37 (.94)	5.30 (1.09) 5.25 (1.17) 5.40 (.90)	.60 .40 .40	- - -	93% ► 91% 93% ► 90% 94% ► 95%	
	8. Als een jongen mij een drankje aanbiedt, mag hij iets terug verwachten. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	5.03 (1.21) 5.04 (1.26) 4.98 (1.09)	5.09 (1.17) 5.15 (1.14) 4.95 (1.25)	1.59 1.69 .53	- - -	87% ► 89% 86% ► 90% 88% ► 86%	
	9. Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn partner wilt. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	5.54 (.88) 5.48 (1.00) 5.65 (.60)	5.41 (.96) 5.38 (1.02) 5.46 (.83)	3.37** 2.64* 2.63*	-.12 -.11 -.14	96% ► 95% 95% ► 95% 99% ► 96%	
	16. Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan ik wil. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	5.32 (1.07) 5.30 (1.08) 5.39 (.96)	5.34 (1.02) 5.35 (1.07) 5.29 (.94)	2.09* 1.27 1.88	.07 - -	93% ► 93% 93% ► 92% 94% ► 96%	
	19. Ook als ik hem niet zo leuk vind geef ik een jongen mijn telefoonnummer of e-mail wanneer hij daarom vraagt. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	4.87 (1.39) 4.90 (1.40) 4.80 (1.35)	4.88 (1.31) 4.84 (1.36) 4.98 (1.19)	.73 .48 2.09*	- - .11	80% ► 81% 80% ► 79% 79% ► 86%	
	20. Ik kan me voorstellen dat ik seks heb, in ruil voor geld of cadeautjes. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	5.84 (.49) 5.80 (.67) 5.85 (.40)	5.83 (.56) 5.83 (.59) 5.86 (.43)	.32 .49 .41	- - -	99% ► 98% 98% ► 98% 100% ► 99%	
	KENNIS SEKSUALITEIT	3. Homoseksualiteit is <u>niet</u> besmettelijk. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	4.91 (1.62) 4.75 (1.72) 5.30 (1.26)	4.95 (1.63) 4.75 (1.72) 5.34 (1.37)	1.25 1.43 .38	- - -	82% ► 82% 79% ► 78% 90% ► 89%
		6. Van orale seks kan je een SOA krijgen. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	4.13 (1.62) 4.07 (1.68) 4.25 (1.50)	4.44 (1.64) 4.25 (1.70) 4.89 (1.39)	3.67** 1.39 4.10**	.13 - .23	71% ► 74% 69% ► 69% 76% ► 85%
		10. Tijdens ongesteldheid kan je zwanger worden. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	2.87 (1.89) 2.80 (1.90) 2.99 (1.88)	3.43 (2.00) 3.42 (1.98) 3.55 (2.04)	6.45** 5.81** 3.22*	.21 .24 .18	37% ► 50% 35% ► 51% 41% ► 52%
13. Homo of lesbisch zijn is aangeboren. - Vmbo - Havo/vwo		3.31 (1.78) 3.28 (1.79) 3.39 (1.68)	3.89 (1.76) 3.80 (1.77) 4.12 (1.70)	6.72** 4.34** 5.45**	.22 .18 .30	50% ► 63% 48% ► 60% 52% ► 69%	
14. Ik heb liever <u>geen</u> seks dan dat ik het zonder bescherming (zoals de pil of condoom) doe. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo		5.18 (1.24) 5.15 (1.27) 5.25 (1.15)	5.16 (1.27) 5.09 (1.40) 5.31 (.92)	.06 .15 .21	- - -	91% ► 90% 90% ► 87% 92% ► 94%	
15. Meisjes die voor loverboys werken doen dat vrijwillig. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo		4.80 (1.34) 4.79 (1.41) 4.81 (1.15)	5.09 (1.24) 5.01 (1.33) 5.31 (.98)	4.12* 1.93 4.82**	.14 - .26	80% ► 86% 78% ► 83% 85% ► 94%	
18. Als je de pil neemt is het onmogelijk om een SOA te krijgen. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo		4.61 (1.42) 4.55 (1.44) 4.77 (1.36)	4.76 (1.42) 4.61 (1.45) 5.06 (1.30)	1.63 .27 3.14*	- - .20	77% ► 78% 75% ► 74% 81% ► 86%	
21. Sommige mensen zijn op een andere leeftijd klaar om seks te hebben dan anderen. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo		5.27 (1.00) 5.14 (1.18) 5.35 (.82)	5.44 (.85) 5.32 (1.04) 5.53 (.78)	3.83** 2.66* 3.01*	.13 .11 .16	95% ► 96% 93% ► 95% 97% ► 98%	
RESTEREND	2. Een condoom is genoeg om je tegen SOA's te beschermen. ^a ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	3.14 (1.43) 3.14 (1.51) 3.12 (1.24)	3.07 (1.58) 3.01 (1.55) 3.19 (1.61)	.45 .98 .80	- - -	34% ► 32% 35% ► 29% 31% ► 36%	
	12. Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/ vragen over seks en relaties. ▪ Vmbo ▪ Havo/vwo	4.78 (1.34) 4.76 (1.43) 4.83 (1.12)	5.14 (1.12) 5.11 (1.20) 5.19 (.97)	5.97** 4.45** 4.29**	.19 .18 .23	87% ► 93% 86% ► 91% 91% ► 96%	

^aomgescoord; * p < .05; ** p < .001;

Ervaren effectiviteit. De trainers is gevraagd of zij een positieve invloed merkten van het lesprogramma op de kennis en attitude van de leerlingen. Van de trainers gaf 76% aan dat bij de jongeren de kennis was toegenomen en houding positief was veranderd en 24% dacht dat alleen kennis was toegenomen. Een van de trainers vertelde: *“Ik kan zien dat er iets gebeurt met meisjes in hun bewustwording. Vaak is er nog veel te weinig kennis en daar wordt door de liefde is training zeker veel in bereikt”*. Een andere trainer reageerde terughoudender: *“Mijn mening is dat het te kort is om een houding te veranderen, maar denk wel dat ze wellicht wat bewuster omgaan met bepaalde dingen”*.

Op de nameting is aan de leerlingen gevraagd of zij menen wat te hebben gehad aan het programma. De overgrote meerderheid was het eens met de stelling *‘Ik heb veel aan de lessen gehad’*, 89% van de meisjes en 94% van de jongens. Bij de meisjes is 355 keer in de toelichting gezegd dat zij nu (veel) meer weten. Zij gaven soms aan vooraf aan de lessen niets of weinig te weten of niet zeker te zijn over bepaalde zaken. De jongens hebben de toelichting 492 keer ingevuld; hiervan zeiden 402 jongens door de lessen ‘Liefde is...’ (veel) meer te weten, bijvoorbeeld over seks, SOA’s, wat grenzen zijn en hoe je omgaat met meisjes. In toelichting hebben 51 meisjes en 21 jongens aangegeven wel al veel te weten voordat de lessen begonnen.

Conclusie & Discussie

De algemene doelstelling van deze thesis was het evalueren van ‘Liefde is...’ om verbeterpunten te formuleren voor het verder evidence-based door ontwikkelen van het programma. Door een systematische analyse is er inzicht verkregen in de opzet, uitvoering en effectiviteit van ‘Liefde is...’. Aan de hand van de potentiële effectiviteitsanalyse kan geconcludeerd worden dat de effectiviteitspotentie van de interventie ‘Liefde is...’ vooralsnog niet als hoog kan worden ingeschat. De conclusie sluit hierbij aan bij de verwachting dat er weliswaar veel ervaring is bij Qpido op het gebied van relaties en seksualiteit, maar er nog weinig ervaring is in het ontwikkelen van een interventie volgens de methodische voorwaarden voor effectiviteit. In het programma waren de onderdelen sociale en epidemiologische analyse, determinanten van gedrag, interventiedoel en evaluatieplan slechts enigszins beschreven en verantwoord. De risicofactoren zijn vaag en fragmentarisch beschreven. Alleen het implementatieprotocol was expliciet beschreven en verantwoord. Zoals eerder gezegd geeft de potentiële effectiviteitsanalyse een voorspelling voor de effectiviteit, maar zegt weinig over daadwerkelijke effectiviteit. Het empirisch onderzoek bij onderzoeksvraag 3 zal hier wel een indicatie voor geven. Bovenstaande resultaten geven wel suggesties op om het programma meer evidence based te maken. Deze staan beschreven in de paragraaf ‘suggesties voor verbetering’.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Of de voorlichting ook wordt gegeven zoals beschreven in de handleiding van 'Liefde is...' is een belangrijke factor voor de effectiviteit (programma integriteit) (Daamen, 2013). Dat is de reden dat in deze evaluatieonderzoek van 'Liefde is...' onderzocht is hoe het lesprogramma in de praktijk vorm krijgt. Van te voren is geen verwachting uitgesproken omdat Qpido weliswaar een professionele organisatie is en meerdere trainingen aanbieden maar het implementeren van een training voor het voortgezet onderwijs nieuw is.

Geconcludeerd kan worden dat de verspreiding en adoptie fasen succesvol zijn doorlopen. De hulpverleners waren bekend met de interventie en stonden zeer positief tegenover het programma. De invoering en borging is grotendeels goed gegaan, maar er zijn ook enkele punten die nog beter kunnen. De trainers gaven aan grotendeels alle lesmodules meestal/altijd uit te voeren. Enkele lesmodules worden echter niet altijd uitgevoerd. Lesmodules worden af en toe overgeslagen of ingekort vanwege tijdnoed. De trainers waren tevreden over de ondersteuning vanuit Qpido en de faciliteiten die nodig zijn om de lessen goed uit te kunnen voeren. De trainers krijgen wanneer zij beginnen met de lessen een uitgebreide training. Er zijn echter aanwijzingen dat de borging nog niet altijd goed gaat. Een groot deel van de trainers uit de online enquête had nog weinig ervaring met het geven van de lessen (<10 lessen). Eén trainer gaf aan dat zij de lessen nooit helemaal in te vingers kreeg omdat zij de lessen niet vaak gaf. Eén andere trainer gaf aan dat er na de training niet veel meer toezicht was. De gebruikers van de interventie, in dit geval leerlingen van middelbare scholen, waren zeer tevreden met de lessen. Zij vonden het leuk om de lessen te volgen en waren zeer te spreken over de trainers.

Uit de analyses van de voor- en nametingen zijn een aantal conclusies te trekken over de effectiviteit van het lesprogramma 'Liefde is...'. De verwachting dat de leerlingen hoger zouden scoren op attitude, kennis en seksuele interactiecompetentie komt alleen uit voor de jongens. De jongens wisten beter dat homoseksualiteit aangeboren is, wisten meer over wat aanranding inhoudt en wisten beter bij wie ze terecht kunnen voor vragen over seks en relaties. Alleen jongens uit havo/vwo klassen scoorden op de nameting significant hoger op kennis over SOA's in relatie tot de pil en orale seks. De verwachting dat de vmbo leerlingen meer van de lessen zouden profiteren is niet uitgekomen. De vmbo leerlingen scoorden in absolute score lager dan de havo/vwo leerlingen zoals ook gevonden in het onderzoek van Graaf et al. (2012), maar de havo/vwo leerlingen hebben meer van de lessen opgestoken. Een verklaring hiervoor is dat de havo/vwo leerlingen een groter leervermogen bezitten en daarom ook op een hoger niveau onderwijs volgen. Beiden groepen scoorden wel hoger op de subschaal 'Seksuele interactiecompetentie'. De jongens scoorden met name hoger op de vragen die gaan over het

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

respectvol omgaan met meisjes. De verwachting dat de leerlingen op het vmbo lager zouden scoren en meer vooruitgang zouden boeken dan de havo/vwo leerlingen komt hier wel uit. Bij de vmbo leerlingen was de absolute score lager en steeg met een grotere effectgrootte ($r = .28$ tegen over $r = .19$).

Bij de meisjes was de gemiddelde score op de subschaal 'kennis seksualiteit' significant hoger op de nameting in vergelijking met de voormeting. Ook hier komt de verwachting dat de vmbo leerlingen meer vooruit zouden gaan niet uit. De score bij de vmbo leerlingen steeg met een klein effect ($r = .24$) en de score voor de havo/vwo leerlingen steeg met een gemiddeld effect ($r = .37$). De nameting laat in vergelijking met de voormeting geen significant verschil zien op de subschaal 'Seksuele interactiecompetentie'. Een verklaring is dat de score op seksuele interactiecompetentie voor meisjes al vrij hoog was op de voormeting ($M_{\text{voor}} = 5.38$, $SD = .56$) en gemiddeld 93% was het al eens met de stellingen op de voormeting. Overschatting zou hier aan ten grondslag kunnen liggen. De meisjes hebben op deze leeftijd nog weinig ervaring met relaties en seksualiteit (Graaf et al., 2012). De meisjes gaven ten slotte aan na de lessen beter te weten bij wie ze terecht kunnen voor hun verhaal of vragen.

Op de vragenlijsten voor de meisjes en jongens stonden dezelfde en verschillende vragen. Uit de factoranalyse kwamen voor de meisjes en jongens verschillende subschalen naar boven met andere samenstellingen aan vragen. De subschalen zijn hierdoor niet met elkaar te vergelijken. De vragen die hetzelfde waren zijn wel met elkaar te vergelijken. Jongens gaven vaker aan bij intiem contact verder te gaan dan zichzelf of zijn partner zou willen (76% tegenover 95% van de meisjes). De verwachting dat de jongens vaker over grenzen gaan wordt hiermee bevestigd. Bij de vragen die over kennis van seksualiteit gaan zijn geen grote verschillen waar te nemen; niet in absolute waarde en niet in verschil met de voor- en nameting. Deze uitkomst is in overeenstemming met de verwachting dat de scores veel op elkaar zouden kunnen lijken omdat beide geslachten meer overeenkomsten dan verschillen vertonen (Petersen en Hyde (2010); Vanwesenbeeck, 2009).

De algemene doelstellingen van deze studie luidt: *“Wat is het (potentiële) effect van het seksuele en relationele lesprogramma ‘Liefde is...’ op de seksuele gezondheid van jongeren op middelbare scholen in Amsterdam?”* Ondanks de lage inschatting van de effectiviteitspotentie laat de effectevaluatie zien dat er aanwijzingen zijn dat de kennis significant is toegenomen bij de meisjes en de kennis en seksuele interactiecompetentie significant is toegenomen bij de jongens na het volgen van 'Liefde is...'. De effectgroottes zijn wel gering. De vooruitgang op deze determinanten heeft volgens het seksuele interactiecompetentiemodel een positieve invloed op de seksuele gezondheid (Vanwesenbeeck et al., 1999).

Beperkingen & vervolgonderzoek

De grootste beperking van de procesevaluatie is dat een deel van de trainers de online vragenlijst niet hebben ingevuld. De reden hiervoor is onbekend. Het zou kunnen zijn dat dit juist de trainers zijn die zich minder betrokken voelen bij de lessen en minder tevreden zijn.

Bij het effect onderzoek is ook een aantal kanttekeningen te maken. De grootste beperking is het ontbreken van een controlegroep waardoor de effecten niet met grotere zekerheid aan 'Liefde is...' kunnen worden toegeschreven. De periode van vier weken is te kort om het effect volledig toe te schrijven aan meer levenservaring, maar het kan zijn dat de leerlingen tussendoor meer hebben geleerd op seksualiteit en relaties op andere plekken, bijvoorbeeld tijdens biologielees of tijdens het bespreken van de lessen thuis met hun ouders. In dat laatste geval hebben de lessen wel indirect effect.

Een andere beperking is het ontbreken van een meting op langere termijn zodat er geen uitspraken gedaan kunnen worden over het beklijven van de resultaten. Bovendien is het moeilijk in te schatten welke invloeden de veranderingen hebben op de seksuele gedrag in de praktijk. Er is niet op gedragsniveau gemeten. De vrije westerse samenleving zorgt ervoor dat een hoge mate van zelfbeheersing nodig is (Van Krieken, 2001). Het is onbekend of de jongeren door de lessen zich anders gaan gedragen wanneer zij in een (verleidelijke) seksueel getinte context komen ('de seksuele arena'), wel of niet onder invloed van verdovende middelen. Het zou tevens kunnen dat de meisjes op de voormeting zichzelf overschatten op het gebied van seksuele interactiecompetentie. Het onderzoek laat wel zien dat er wel degelijk effecten zijn op de korte termijn en de attitudes en kennis van de jongeren veranderen in positieve zin.

De kwaliteit van de vragen op de voor- en nametingen waren niet altijd even sterk. Van de leerlingen dacht bijvoorbeeld 73% dat SOA's zich ook via orale seks verspreiden, maar op de vraag "*Een condoom is genoeg om je tegen SOA's te beschermen*" antwoordt 29% positief. Waarschijnlijk denken de leerlingen dat het bij de tweede vraag gaat om geslachtsgemeenschap door de vraagstelling, waarbij een condoom van toepassing is. Ook was de relatie met seksuele gezondheid vaag bij vragen zoals "*Alles wat ik op internet zet blijft bewaard*" en "*Ik ken mijn vrienden op social media en mijn vrienden die ik dagelijks spreek even goed*". Door het ontwerp van de vragenlijst en aard van deze onderzoeksmethode ondervangen de vragen onder de component 'seksuele interactiecompetentie' maar een klein deel van dit brede begrip. Het begrip heeft bijvoorbeeld ook te maken met welke 'tactieken' iemand gebruikt in sociale relaties om in sociale relaties een bepaald doel te behalen en het kunnen identificeren en uiten van eigen wensen en grenzen. Bij het interpreteren van de resultaten moet dus rekening gehouden worden met het feit dat het niet om de volledige seksuele interactiecompetentie gaat.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn om met een aantal vragen weer langs de klassen te gaan en te onderzoeken of de winst op kennis en seksuele interactiecompetentie ook op lange termijn nog waar te nemen is. Een andere interessante vervolgonderzoek zou het uitvoeren van meerdere observaties zijn. De onderzoeker heeft voor dit onderzoek maar enkele lessen bijgewoond en in verband met 'veiligheid' in de klas was dat alleen mogelijk bij de jongens. De observaties leveren informatie op die niet is te verkrijgen via vragenlijsten of interviews. Tijdens observaties passen de gebruikers en doelgroep zich aan omdat er een observeerder bij zit, maar de resultaten zullen dichterbij de daadwerkelijke gang van zaken zitten dan bij andere onderzoeksmethodes. Onderzocht kan worden hoe goed de handleiding in de praktijk wordt uitgevoerd en hoe de lesmodules in de praktijk werken. De programma integriteit is een belangrijke factor voor de effectiviteit van een interventie (Daamen, 2013). Bij de online enquête zei 52% van de trainers af te wijken van de handleiding. Ook blijkt dat de borging soms nog beter kan. Hoe de lessen gaan bij trainers met minder ervaring is een interessante onderzoeksvraag.

Een derde optie voor vervolgonderzoek zou een onderzoek zijn naar de invloeden van de verschillende culturele achtergronden op de lessen. Deze studie zou te breed worden om dit onderwerp ook te betrekken bij het onderzoek, maar uit een oppervlakkige analyse komen aanwijzingen naar voren dat leerlingen met een Marokkaanse, Turkse en Surinaamse achtergrond lager scoren op kennis van homoseksualiteit, SOA's, het respectvol omgaan met meisjes (in het geval van de jongens) en minder goed weten waar zij terecht kunnen met vragen over seks en relaties. Ook tijdens de observatie bij een havo klas met vooral leerlingen met een Marokkaanse achtergrond werden schokkende dingen gezegd over homoseksualiteit.

Suggesties voor verdere ontwikkeling van 'Liefde is...'

Naar aanleiding van de resultaten is er een aantal suggesties geformuleerd om 'Liefde is...' verder te ontwikkelen. De eerste zes aanbevelingen zijn afkomstig van de potentiële effectiviteitsanalyse. Ten eerste is het aanbevelenswaardig een grondigere analyse te maken van de risicofactoren. Het ontbreekt aan een beschrijving van de omgevingsfactoren die invloed hebben seksueel (on)gezond gedrag, zoals verdovende middelen of groepsdruk (Vanwesenbeeck et al., 1999). Naast het beschrijven van omgevingsfactoren moet er ook meer empirische onderzoek ter onderbouwing van de risicofactoren worden beschreven om het programma meer evidence based te maken (van Yperen & Veerman, 2008). Het moet dan niet alleen gaan om grensoverschrijdend gedrag, maar ook over de andere onderdelen waaruit het paraplubegrip 'seksuele gezondheid' uit bestaat, zoals respecteren van diversiteit en gebruik van anticonceptie.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Ten tweede is het raadzaam de factoren waar 'Liefde is...' zich op richt in het seksueel interactiecompetentiemodel aan te passen. Het programma richt zich nu naar eigen zeggen ook op de actuele context (HL, 2014a) Het is in het gebruikte model van Vanwesenbeeck et al. (1999) niet mogelijk via voorlichting direct invloed uit te oefenen op de actuele context. Dat kan bijvoorbeeld wel door de attitudes en keuzes voor (seksuele) partners en situaties te beïnvloeden

Ten derde kunnen de doelstellingen van 'Liefde is...' meer SMART (Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Realistisch en Tijdgebonden) geformuleerd worden. Als de doelen meer SMART geformuleerd zijn zorgt dat ervoor dat bij het evalueren duidelijkere uitspraken gedaan kunnen worden. Hetzelfde geldt voor duidelijke prestatie-indicatoren. Een voorbeeld van een prestatie indicator is dat na het volgen van 'Liefde is...' 90% van de leerlingen weet dat de pil het overdragen van SOA's niet stopt. Als deze prestatie-indicatoren zijn vastgesteld kan later de mate van doelrealisatie worden bepaald.

Ten vierde is het wenselijk om de methode explicieter uiteen te zetten en te verantwoorden vanuit theoretische uitgangspunten. Waarom voor de specifieke lesmethodes wordt gekozen is nog niet theoretisch onderbouwd. De programmamakers moeten zich daarbij richten op bestaande leertheorieën, zoals de sociale leertheorie van Bandura (1986). Het tonen van filmpjes waarop leeftijdsgenoten hun mening en ervaringen delen kan bijvoorbeeld verantwoord worden als een vorm van 'modelling' waarbij de leerlingen leren van hun leeftijdsgenoten.

Ten vijfde ontbreekt het bij het evaluatieplan aan een expliciete verantwoording vanuit alle programmadoelen. Als de programmadoelen specifieker worden geformuleerd zal het makkelijker worden om evaluatieplan te verbeteren. Het is daarbij ook aan te raden de vragenlijsten aan te passen. Voor zowel de jongens als de meisjes zouden meer vragen opgenomen moeten worden bij de verschillende subschalen. Vooral om het brede begrip 'seksuele interactiecompetentie' recht aan te doen en de schalen betrouwbaarder te maken. Ook zouden de dubbelzinnige vragen aangepast moeten worden en zouden de meisjes en jongens dezelfde vragenlijsten moeten krijgen om onderling te kunnen vergelijken. Het is bovendien erg zonde dat een groot aantal voormetingen niet meer bij de bijbehorende nameting gevonden konden worden. Dit moet in de toekomst beter als Qpido doorgaat met het afnemen van de voor- en nametingen. Het is verstandig om instructies voor het juist afnemen van de vragenlijst in de handleiding te zetten zodat de vragenlijsten overal hetzelfde worden afgenomen.

Ten slotte wat betreft de effectiviteitspotentie is ook aan te raden op bij elke methodische voorwaarde meer aandacht te besteden aan de mannelijke doelgroep. Voor deze doelgroep zijn minder risicofactoren omschreven, is er minder theoretische onderbouwing, staan niet bij alle

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

lesmodules de bijbehorende doelen, en in de handleiding is niet opgenomen hoeveel tijd er staat voor elke lesmodule. Dat laatste is vooral van belang omdat blijkt dat trainers soms in tijdsnood komen en daardoor lesmodules moet overslaan of inkorten. Om draagvlak te vergroten is het belangrijk om naar de ervaringen en waarderingen van alle mannelijke trainers te vragen en deze vervolgens expliciet op te schrijven en te verwerken in het programma (Stals, 2012).

De antwoorden op de voor- en nametingen laten zien dat de lessen op bepaalde punten hard nodig zijn. De antwoorden laten ook zien dat de lessen nog niet altijd voldoende zijn. Na een significante stijging denkt nog steeds 33% van de leerlingen dat homoseksualiteit niet wordt aangeboren, 24% dat de pil voldoende is om te beschermen tegen SOA's en 27% dat je geen SOA kan krijgen van orale seks. Deze resultaten kunnen gebruikt worden als aanleiding om hier in de lessen meer aandacht aan te besteden.

Ten slotte is het raadzaam om een gezamenlijke les te overwegen. Het uiteindelijke doel is het voorkomen van grensoverschrijdend gedrag. Jongens leren op een respectvolle manier met meisjes om te gaan; meisjes leren hun eigen wensen en grenzen duidelijker aan te geven. De leerlingen moeten in andere woorden een grotere seksuele interactiecompetentie verkrijgen. Door het gescheiden lesgeven kunnen leerlingen niet oefenen in de 'arena' met het tegenovergestelde geslacht. Tegenover een jongen staan zal voor andere emoties zorgen en andere vaardigheden vereisen dan als een meisje een rollenspel doet met haar vriendin. Het gaat bij seksuele interactie competentie (met uitzondering van homoseksualiteit) juist om de interactie tussen mannen en vrouwen en de spanningen die daarbij een rol spelen (Vanwesenbeeck et al., 1999). Ook blijkt uit onderzoek dat jongens en meisjes op het gebied van seksualiteit meer overeenkomsten vertonen dan verschillen (Petersen en Hyde (2010); Vanwesenbeeck, 2009).

Literatuur

- Baar, P., Wubbels, T. , & Vermande, M. (2007). Algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit en de effectiviteitspotentie van Nederlandstalige antipestprogramma's voor het primair onderwijs. *Pedagogiek*, 27, 71-90. Via <http://www.pedagogiek-online.nl/index.php/pedagogiek/article/viewFile/326/325>
- Baglin, J. (2014). Improving Your Exploratory Factor Analysis for Ordinal Data: A Demonstration Using FACTOR. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 19(5). Via <http://pareonline.net/getvn.asp?v=19&n=5>
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Blair, R. C., & Higgins J. J. (1985). Comparison of the power of the paired samples t test to that of Wilcoxon's signed-ranks test under various population shapes. *Psychological Bulletin*, 97, 119-128. doi: 10.1037/0033-2909.97.1.119
- Bongardt, D. van den, Mouthaan, I., & Bos, H. (2009). Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs. *Pedagogiek*, 29 (1), 60 – 77, via <http://www.pedagogiek-online.nl/index.php/pedagogiek/article/view/372/371>
- Brug, J., Assema, P., & Lechner, L. (2012). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering: Een planmatige aanpak*. Assen: Van Gorcum.
- Bryman, A. (2008). *Social research methods*, Oxford: Oxford University Press.
- Daamen, W. (2013). *Wat werkt bij het implementeren van jeugdinterventies*. NJI, via <http://www.nji.nl/nl/Wat-werkt-bij-het-implementeren-van-jeugdinterventies.pdf>
- De Winter, J. C. F., & Dodou, D. (2010). Five-Point Likert Items: t test versus Mann-Whitney-Wilcoxon. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 15(11), via <http://pareonline.net/getvn.asp?v=15&n=11>
- Elias, N. (1987). On transformations of aggressiveness. *Theory & Society*, 5(2), 229 – 242.
- Field, A. (2009). *Discovering statistiscs usings spss*. London: Sage.
- Fox, J. (2015, februari). Package 'polycor', via <http://cran.r-project.org/web/packages/polycor/polycor.pdf>
- Fox, J. (2015, februari). Package 'Rcmdr', via <http://cran.r-project.org/web/packages/Rcmdr/Rcmdr.pdf>
- Gadermann, A., Guhn, M. & Zumbo, B. D. (2012, januari). Estimating ordinal reliability for Likert-type and ordinal item response data: A conceptual, empirical, and practical guide, *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 17 (3), 1-13, via <http://pareonline.net/pdf/v17n3.pdf>

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

- Gijs, L., Gianotten, W.L., Vanwesenbeeck I., & Weijnenborg, P.T.M. (2009). *Seksuologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, & Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25e 2: Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Delft: Eburon.
- Holgado, F. P., Chacón, S., Barbero, I., & Vila, E. (2008). Polychoric versus Pearson correlations in exploratory and confirmatory factor analysis of ordinal variables. *Quality & Quantity*, 44(1), 153–166. doi:10.1007/s11135-008-9190-y.
- Jamieson, S. (2004). Likert scales: How to (ab)use them, *Medical Education*, 38, 1212–1218. Via http://medicina.udd.cl/ode/files/2010/07/jamieson_ME_2486.pdf
- Krieken, R. (2001). Norbert Elias and process sociology. In George Ritzer and Barry Smart (Eds.), *Handbook of Social Theory*, (pp. 353-367). Londen: Sage Publications.
- Lorenzo-Seva, U., & Ferrando, P. J. (2006). Factor: A computer program to fit the exploratory factor analysis model. *Behavior Research Methods*, 38(1), 88–91. doi: 10.3758/BF03192753
- Matsunaga, M. (2010). How to factor-analyze your data right: do's, dont's and how-to's. *International Journal of Psychological Research*, 3 (1), 97-110. Via <http://mvint.usbmed.edu.co:8002/ojs/index.php/web/article/viewArticle/464>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011, 25 november). *Aanpassing kerndoelen inzake seksualiteit en seksuele diversiteit* (Kamerbrief). Den Haag.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en ministerie van Veiligheid en Justitie (2013). *Jeugdwet memorie van toelichting*. Via <http://www.nji.nl/nl/Jeugdwet-memorie-van-toelichting-27-juni-2013.pdf>
- Olsson, U. (1979a). Maximum likelihood estimation of the polychoric correlation coefficient. *Psychometrika*, 44(4), 443–460. doi: 10.1007/BF02296207
- Petersen, J.L. & Hyde, J.S. (2010). A meta-analytic review of research on gender differences in sexuality: 1993 to2007. *Psychological Bulletin*, 136, 21–38. doi: 10.1037/a0017504
- Prinsen, H & Terpstra, K. J. (2009). *Pubers van nu: Praktijkboek voor iedereen die met pubers werkt*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Qpido (2011). *Liefde is – trainershandleiding 2011*. Amsterdam: Qpido
- Qpido (2012). *Normaal – Liefde is – trainershandleiding juli 2012*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2013a). *Evaluatieformulieren*. Amsterdam: Qpido
- Qpido (2013b). *Evaluatieverslag lessen*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2013c). *Normaal –liefde is- trainershandleiding aug_2013*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014a). *Handleiding 13-10-2014*. Amsterdam: Qpido.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

- Qpido (2014b, augustus). *Liefde is... trainershandleiding: 4 lessen (voor meisjes)*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014c, augustus). *Liefde is... trainershandleiding: 4 lessen (voor jongens)*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014d). *Liefde is samenvatting j+m*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014e). *Vragenlijst voor jongens*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014f). *Vragenlijst voor meisjes*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014g). *Versie 1.4 Vragen jongens – posneg*. Amsterdam: Qpido.
- Qpido (2014h). *Versie 1.4 Vragen meisjes – posneg*. Amsterdam: Qpido.
- Reiss, M.J. (1995). Conflicting philosophies of school sex education, *Journal of Moral Education* 24(4), p. 371 – 82. doi: 10.1080/0305724950240401
- Revelle, W. (2015, april). *An overview of the psych package*. Via <http://cran.r-project.org/web/packages/psych/vignettes/overview.pdf>
- Rossi, P. H., Lipsey, M. W., & Freeman, H. W. (2004). *Evaluation: A systematic approach*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Schalet, A. T., Santelli, J. S., Russell, S. T., Halpern, C. T., Miller, S. A., Pickering, S. S., Goldberg, S. K., & Hoenig, J. M. (2014). Invited Commentary: Broadening the Evidence for Adolescent Sexual and Reproductive Health and Education in the United States, *Youth Adolescence*, 43, p. 1595 – 1610. doi: 10.1007/s10964-014-0178-8
- Sijtsma, K. (2009, november). Over misverstanden rond Cronbach's alfa en de wenselijkheid van alternatieven. *De Psycholoog*. Via <http://foswiki.cs.uu.nl/foswiki/pub/Toetsing/ToetsAdviesCommissie/MisverstandenRondCronbachAlpha.pdf>
- Stals, K. (2012). *De Cirkel is Rond. Onderzoek naar succesvolle implementatie van interventies in de jeugdzorg*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Spirit (2015a). *Evaluatie 'Liefde is'*. Amsterdam: Spirit, Kwaliteitsteam.
- Svensson, E. (2001). Guidelines to statistical evaluation of data from rating scales and questionnaires. *European Journal of Physical and Rehabilitation Medicine*, 33, 47–48. doi: 10.1080/165019701300006542
- Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek*, 9 (1), p. 45 – 59. Via <http://www.pedagogiek-online.nl/index.php/pedagogiek/article/view/371/370>
- Van Yperen, T. A., & Veerman, J. W. (2008). *Zicht op Effectiviteit. Handboek voor praktijkgestuurd effectonderzoek in de jeugdzorg*. Delft: Eburon.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

- Vanwesenbeeck, I. (2009). Doing Gender in Sex and Sex Research. *Archives of Sexual Behavior*, 38, 883-898. Doi: 10.1007/s10508-009-9565-
- Vanwesenbeeck, I., Zessenz, G., Ingham, R., Jaramazović, E., & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: An integrated review of the evidence, *Psychology & Health*, 14:1, 25-50. doi: 10.1080/08870449908407312.
- Weaver, H., Smith, G., & Kippax, S. (2005), School-based sex education policies and indicators of sexual health among young people: A comparison of the Netherlands, France, Australia and the United States, *Sex Education*, 5 (2), 171 – 188. doi: 10.1080/14681810500038889
- Wereld Gezondheidsorganisatie (2002). *Werkdefinitie seksuele gezondheid*. Via <http://www.loketgezondleven.nl/gezonde-gemeente/seksuele-gezondheid/cijfers-en-feiten/definitie/>
- Zumbo, B. D., Gadermann, A. M., & Zeisser, C. (2007). Ordinal Versions of Coefficients Alpha and Theta for Likert Rating Scales, *Journal of Modern Applied Statistical Methods*, 6(1), 20-29. Via <http://digitalcommons.wayne.edu/jmasm/vol6/iss1/4>

Bijlagen

Bijlage I: De lesmodules waaruit de methodiek 'liefde is...' bestaat.

Lesmodules voor meisjes (uit 'liefde is' 4 lessen –normaal- trainershandleiding aug 2014)

Les 1: Liefde is...

- lijnspel
- Vrouw zijn
- Vrouwelijke kwaliteiten (werkboek p.3)
- Wat is seksualiteit?
  - o Associaties op het bord met woord 'seksualiteit'
  - o Memoblaadjes met vragen
- Houden van – Deel 1 Geven en Ontvangen (werkboek p.4)
- Houden van – Deel 2 Prioriteiten (setjes kaartjes)
- Filmpje 'Jong en out: homoseksualiteit'
- Filmpje 'Homoseksualiteit binnen de Islamitische gemeenschap' *
- Besprekingen stellingen homoseksualiteit

Les 2: Risico's: Foute jongens en Loverboys

- Lijnspel
- Is je vriendje oké? (werkboek p. 5)
- Foute jongens
  - o Voorlezen lijst werkboek p. 6
  - o Filmpje 'seks is... condoomgebruik'*
- Wat is een loverboy?
  - o uitspraken loverboy werkboek p. 7 bespreken
  - o gedicht voorlezen
- Werkwijze pooiers
  - o 5 kenmerken
  - o Filmpje "Pinpasfraude: Wie is strafbaar"*
  - o Filmpje "Hoe redt de politie een slachtoffer van groepsverkrachtingen en wat is haar ervaringsverhaal?"
  - o Werkboek p. 9, grenzen verleggen.
- De aanloop naar prostitutie (filmpje 'Mooiste chick van het web')
- Met wie kan je praten? (werkboek p10.)

Les 3: Grenzen en Nee Zeggen

- Lijnspel
- Oefening: Meisjes 2 aan 2 tegenover elkaar opstellen
- Persoonlijke grens
  - o het filmpje "Wil je een dikke lul" (PowLitie)
  - o stellingen werkboek p. 11
  - o grenzen verkennen werkboek p. 12
- 2 filmpjes 'nee zeggen mag'
- Nee zeggen
  - o Hard nee roepen
  - o Bespreek de vraag "Wie vindt 'Nee' zeggen soms moeilijk."
  - o Rollenspel met leerpunten 'nee' zeggen werkboek p. 13
  - o het filmpje 'Seks is...nee zeggen'
- Eigen situaties
  - o Rollenspel
- Ja zeggen
- Oefenen 'nee' zeggen thuis, werkboek p. 14.
- WE CAN Young
  - o Filmpje WE CAN Young Amsterdam promo
  - o Checkpoint ZO & WCY over seksualiteit en media*

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Les 4: Hoe kom ik over?

- Lijnspeel
- Sexting
  - o Foto hockeymeisjes
  - o Filmpje 'Wat is Sexting NL'
  - o filmpje 'Mind reader reveals his gift'
- Indruk maken
  - o Bespreken profielfoto's
- Risico's Internet
  - o filmpje 'Sexting pikante foto'
  - o filmpje 'InternetSOA: Weet jij met wie je chat/info deelt?!'*
- Pornificatie
  - o Filmpje 'Mc Sex en de pornificatie van Nederland'
- Veilig vrijen en voorbehoedsmiddelen
  - o Memo-opdracht
  - o Rode koffer
  - o Filmpje 'SOA wat weet jij over geslachtsziektes'

Les modules voor jongens ('liefde is...' handleiding jongens aug 2014)

Les 1: seks, soa's en voorbehoedsmiddelen

- afspraken maken
- bord associatie 3 kolommen
- 'Jongens over seks', je eerste keer, film 1 van het jongenspakket
- Filmpje SOA's '.....??....'
- Rode koffer → bespreken soa's
- Rode koffer → oefenen condoms
- Bespreek het menselijk lichaam*

Les 2: Mannen, verantwoordelijkheden, en homoseksualiteit.

- 'Jongens over Mannen', film 2 van het jongenspakket
- Funx film je bent een echte man als!?*
- Werkblad jongen/ man
- Spel echte mannen*
- Filmpje 'Marrokkaan geeft rijles'
- Filmpje 'Islam en homoseksualiteit'*
- Casus 'Ruben'
- Casus 'Moslim wordt opgewonden van jongens'*

Les 3: meisje en liefde

- Filmpje Powlitie 'dikke lul'
- Funx film je bent een echte dame als!?
- Of vriendschap tussen mannen en vrouwen bestaat niet*
- Sociogram
- Stellingen over liefde.
- Film 'Jongens over liefde', film 4 van het jongenspakket
- Werkboekje 'Als ik verliefd ben dan'
- Liefde en relatie:

Les 4: Grenzen, internet.

- Film zien 'Jongens over grenzen', film 5 van het jongenspakket
- Tekst aanranding/verkrachting/seksuele intimidatie
- Casus 'Chantal'
- Tekst 'sexting'
- Filmpje 'Wat is sexting NL'
- Filmpje 'Wederzijds vertrouwen'
- Verhaal op de bank*
- Film Mindreader reveals his gift

*Optioneel

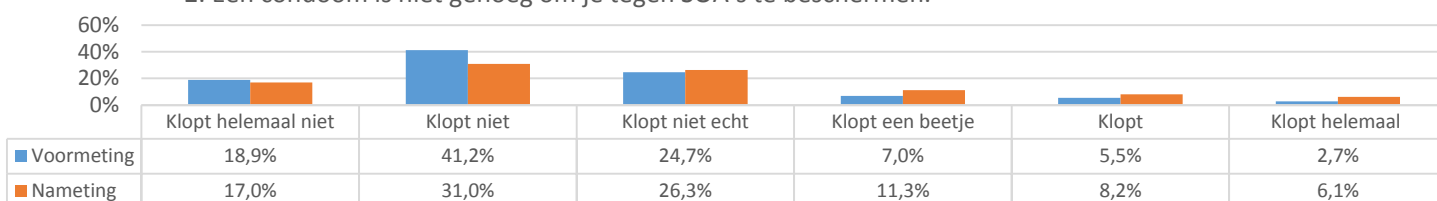
ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Bijlage II: Scores jongens voor- en nametingen in procenten.

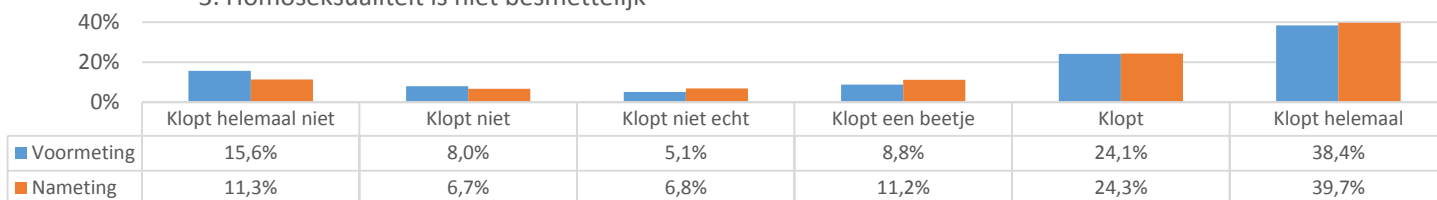
1. Als een meisje aangeeft dat ze iets niet wilt, moet je stoppen.

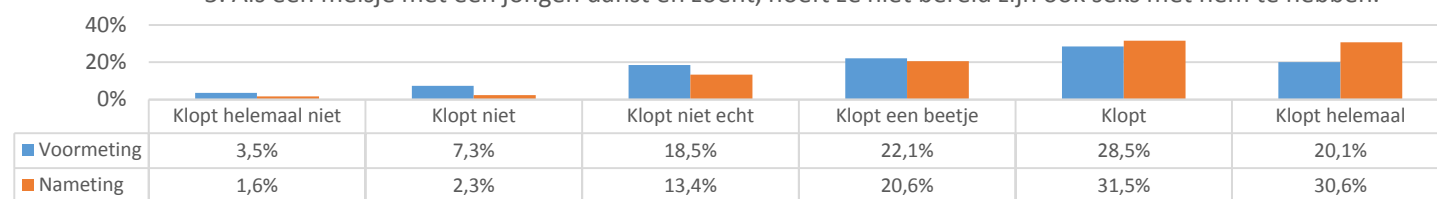
2. Een condoom is niet genoeg om je tegen SOA's te beschermen.

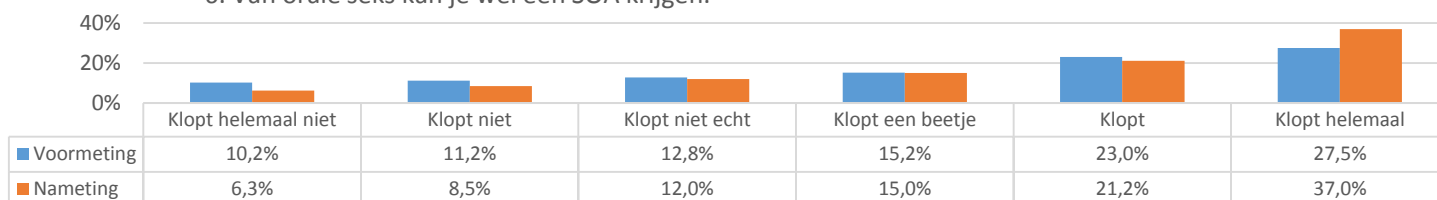
3. Homoseksualiteit is niet besmettelijk

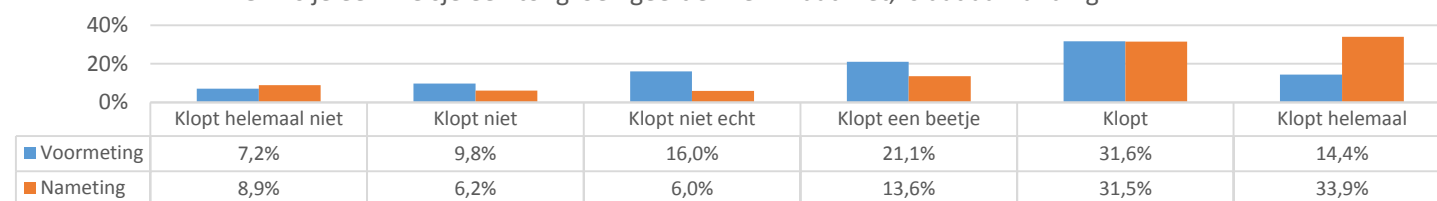
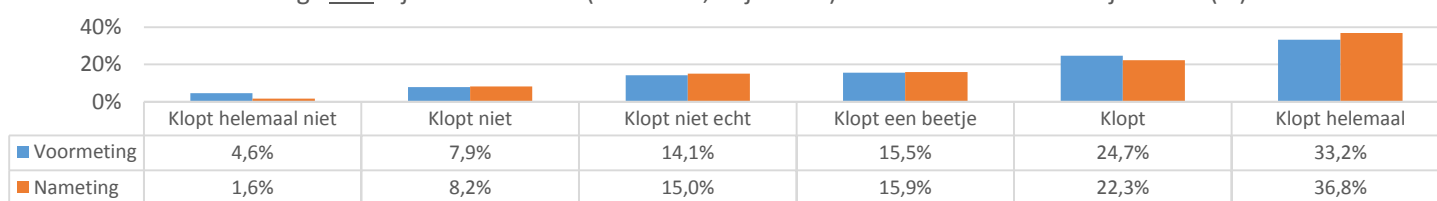
5. Als een meisje met een jongen danst en zoent, hoeft ze niet bereid zijn ook seks met hem te hebben.

6. Van orale seks kan je wel een SOA krijgen.

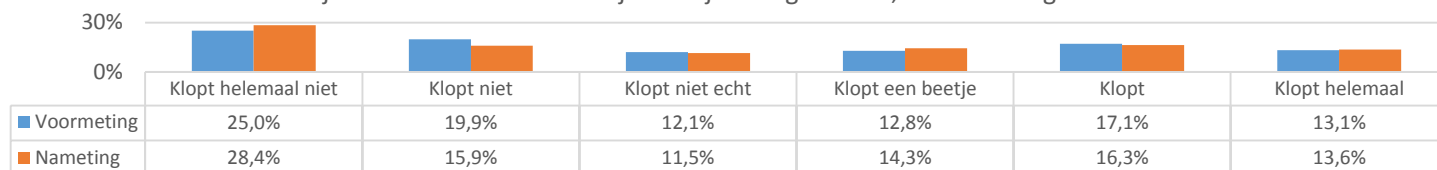

8. Als je een meisje een tongzoen geeft en ze wil dat niet, is dat aanranding.

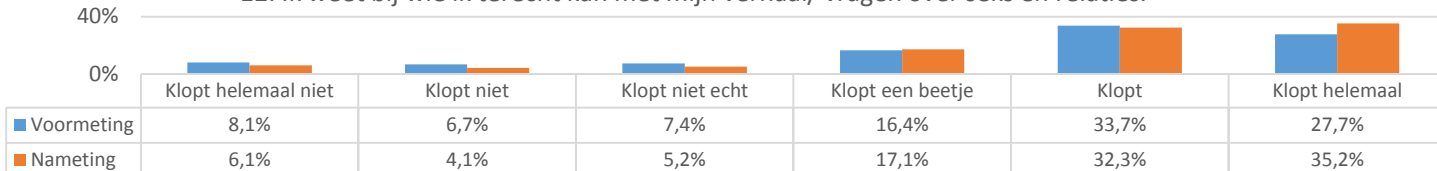
9. Ik ga niet bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn vriend(in) wilt

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

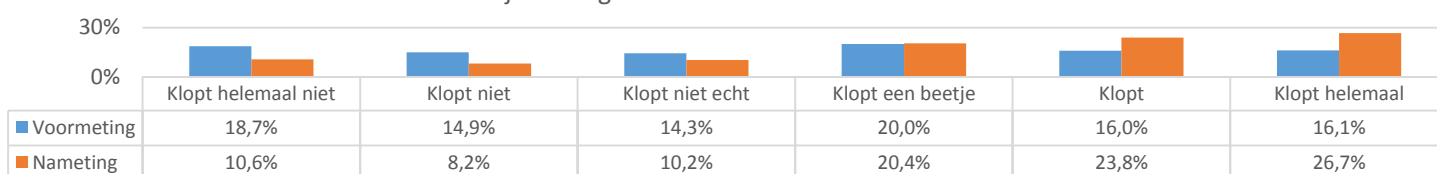
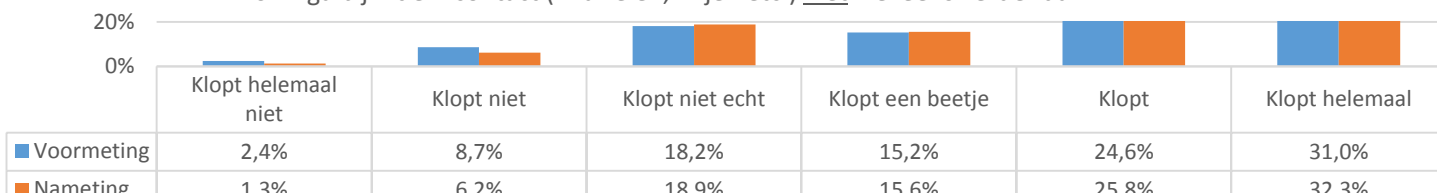
10. Als je seks hebt met een meisje terwijl ze ongesteld is, kan ze zwanger worden.

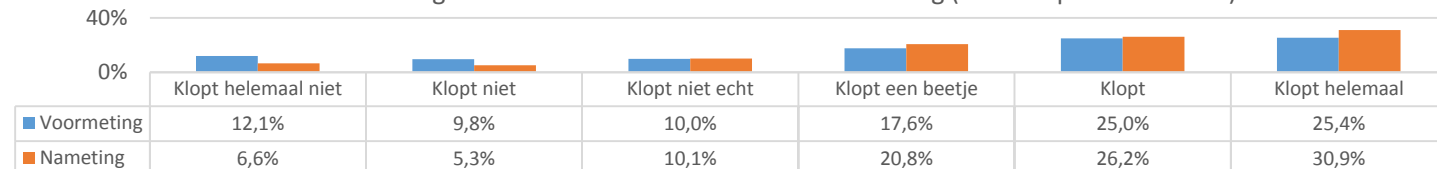
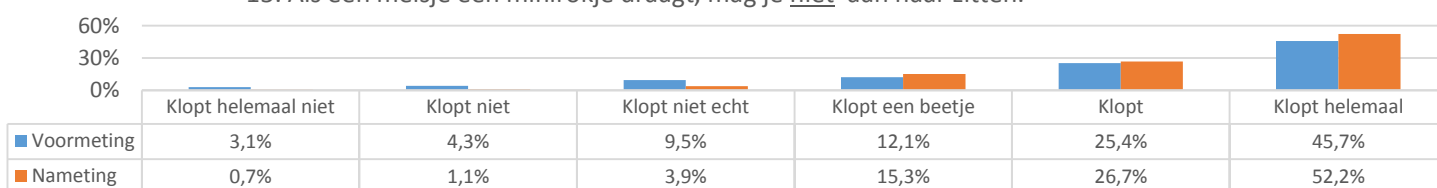
12. Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/ vragen over seks en relaties.

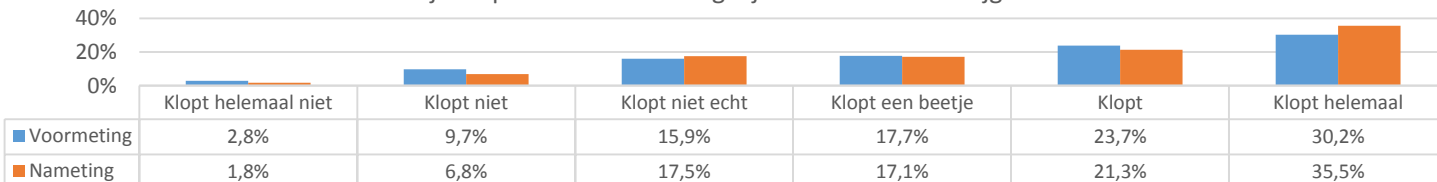
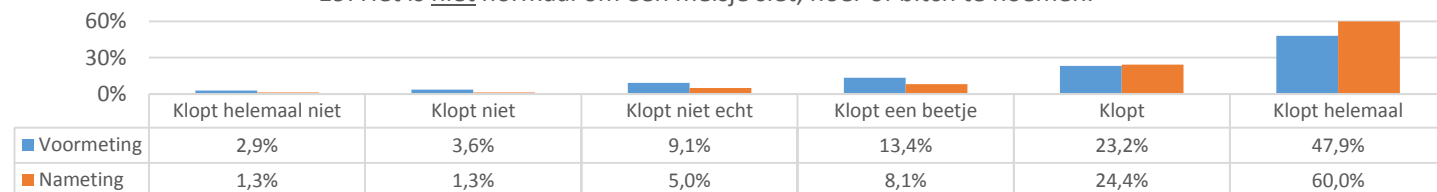
13. Homo of lesbisch zijn is aangeboren.

16. Ik ga bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) niet wel eens verder dan ik wil.

14. Ik heb liever geen seks dan dat ik het zonder bescherming (zoals de pil of condoom) doe.

15. Als een meisje een minirokje draagt, mag je niet aan haar zitten.

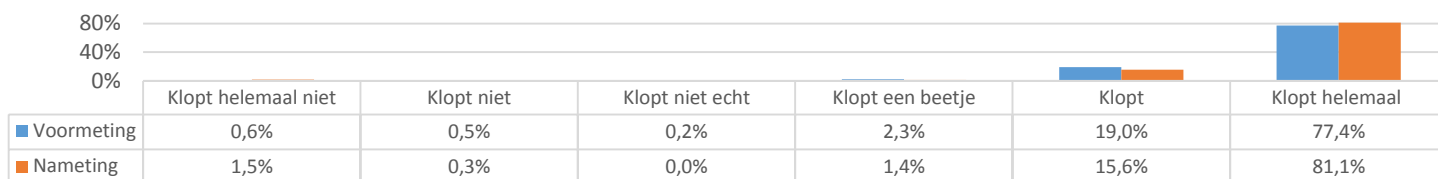
18. Als een meisje de pil neemt is het mogelijk om een SOA te krijgen.

19. Het is niet normaal om een meisje slet, hoer of bitch te noemen.

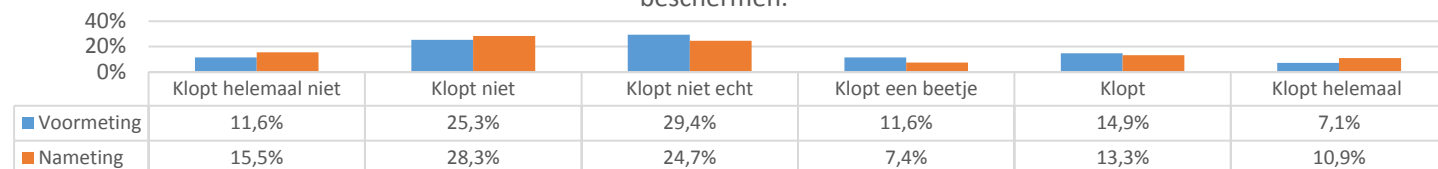
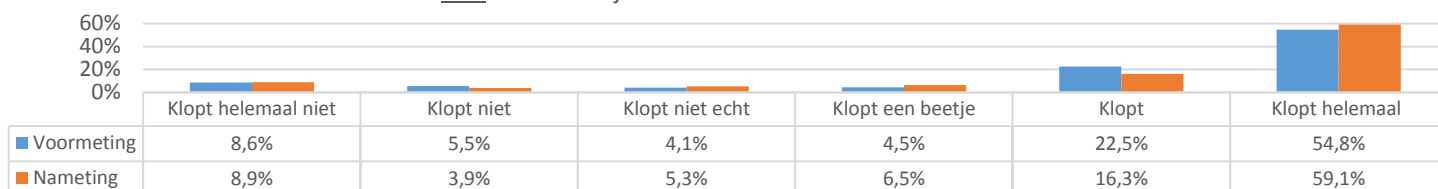
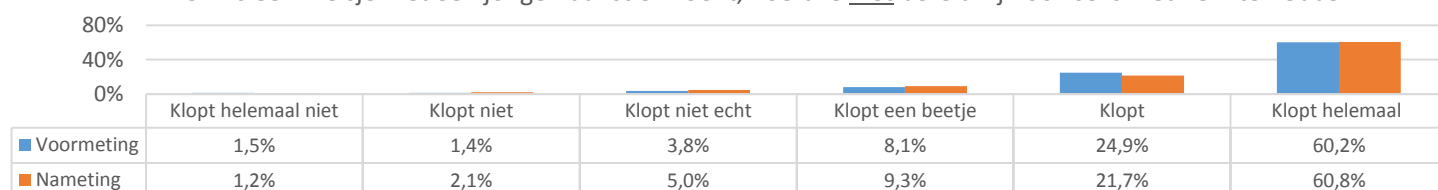
ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

Bijlage III: Score meisjes voor- en nametingen in procenten.

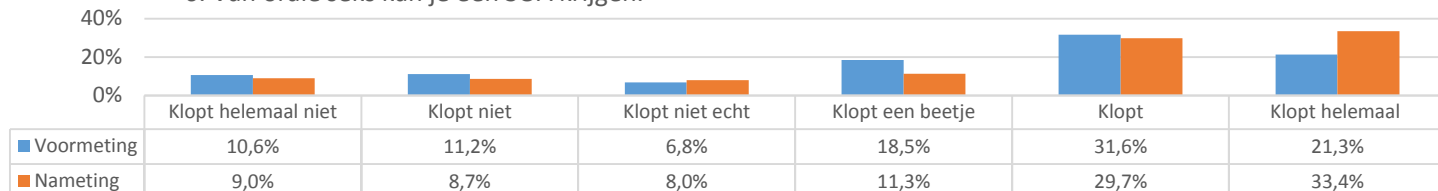
1. Als mijn vriend seks wil maar ik niet, zeg ik 'nee'.

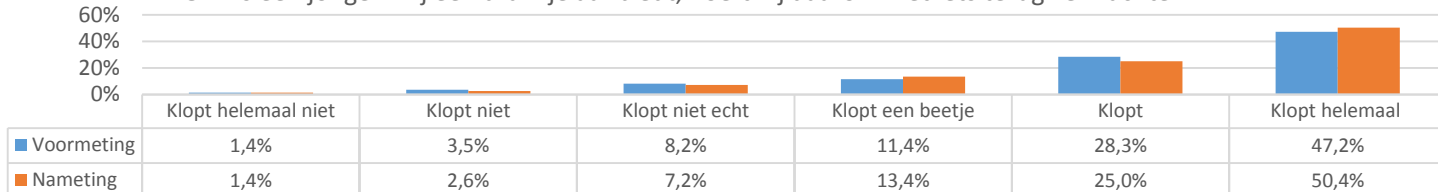
2. Een condoom is niet genoeg om je tegen seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA's) te beschermen.

3. Homoseksualiteit is niet besmettelijk.5. Als een meisje met een jongen danst en zoent, hoeft ze niet bereid zijn ook seks met hem te hebben.

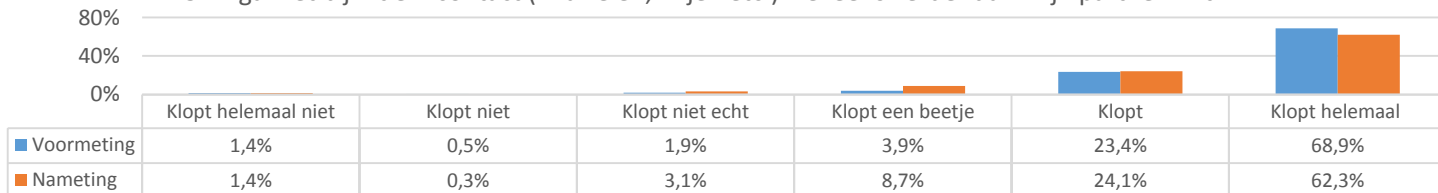
6. Van orale seks kan je een SOA krijgen.

8. Als een jongen mij een drankje aanbiedt, hoeft hij daarom niet iets terug verwachten.

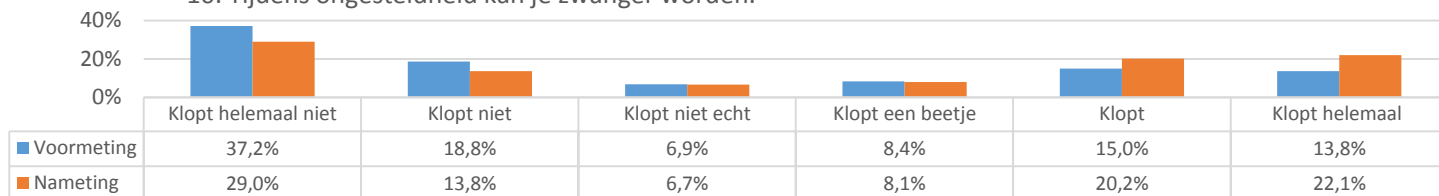

9. Ik ga niet bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan mijn partner wilt.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

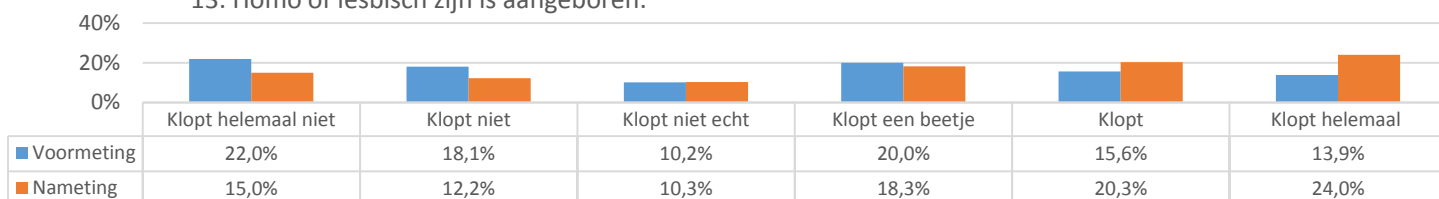
10. Tijdens ongesteldheid kan je zwanger worden.

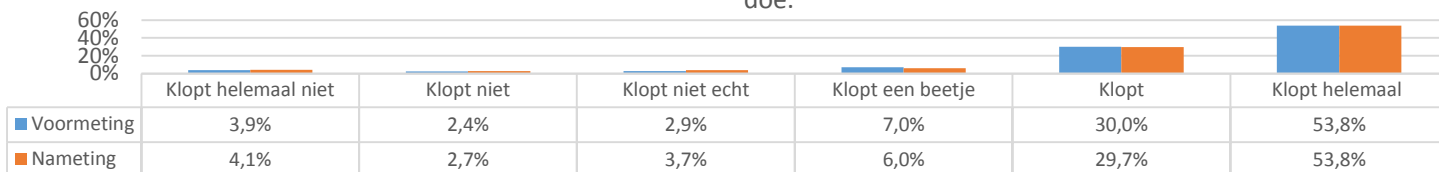
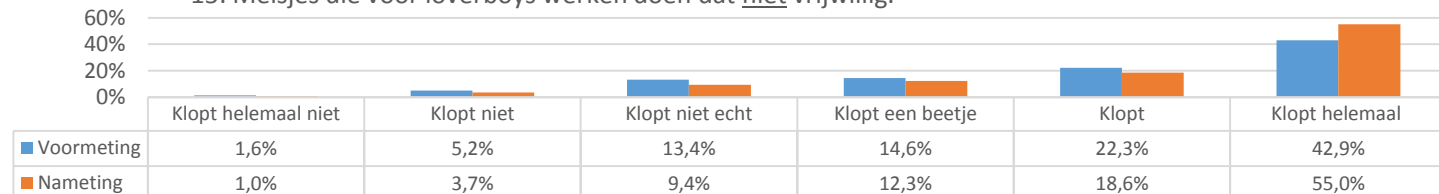
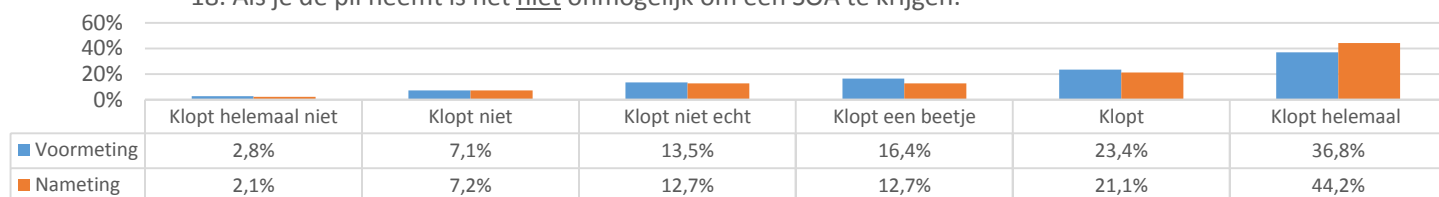
12. Ik weet bij wie ik terecht kan met mijn verhaal/ vragen over seks en relaties.

13. Homo of lesbisch zijn is aangeboren.

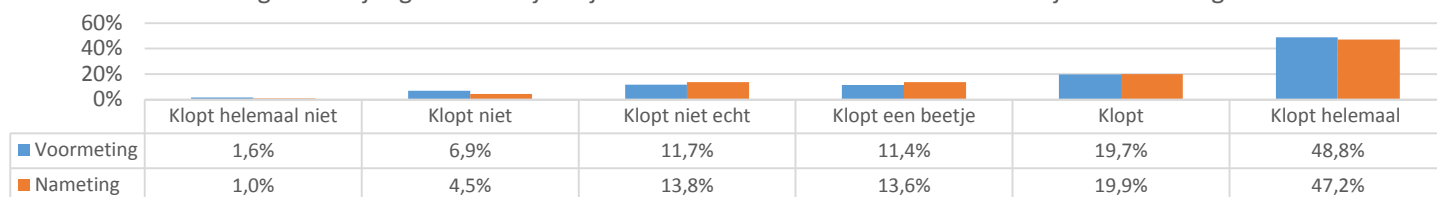

14. Ik heb liever geen seks dan dat ik het zonder bescherming (anticonceptie zoals de pil of condoom) doe.

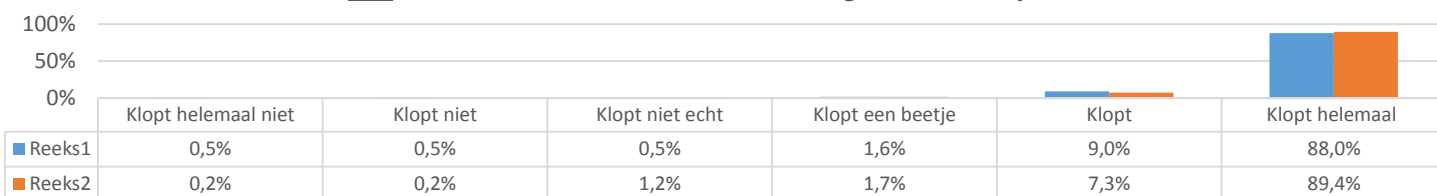
15. Meisjes die voor loverboys werken doen dat niet vrijwillig.16. Ik ga niet bij intiem contact (knuffelen, vrijen etc.) wel eens verder dan ik wil.18. Als je de pil neemt is het niet onmogelijk om een SOA te krijgen.

ONDERZOEK NAAR HET LESPROGRAMMA 'LIEFDE IS...'

19. Ik geef een jongen niet altijd mijn telefoonnummer of e-mail wanneer hij daarom vraagt.

20. Ik kan me niet voorstellen dat ik seks heb, in ruil voor geld of cadeautjes.

21. Sommige mensen zijn op een andere leeftijd klaar om seks te hebben dan anderen.

